Kemenesaljai Digitális Könyvtár
2012.05.20. 18:19

„CSAK A LÁNG TERJESZTHETI A LÁNGOT"

DOBRI MÁRIA

Kresznerics Ferenc

1766-1832

BEVEZETÉS

A 18. század elejétől új tanok hatoltak be az élet minden területére és átalakították az európai gondolkodást. Az új világszemlélet az újonnan hatalmi pozícióba került polgárság gondolkodásmódját, és természetesen az amögött meghúzódó gazdasági érdekeit fejezte ki. Az európai fejlődés egyes országokban - elsősorban Franciaországban - eljutott arra a fokra, ahol a polgárság a politikai hatalmat is meg akarta szerezni Kazinczy szavaival élve „a forradalmi eszmék ragadósak" és sokszor nemcsak azokat ragadják magukkal, akiknek közvetlen érdekeit képviselik. Ebben a légkörben keletkeztek a német „Aufklärung" szó lefordításával magyarul *felvilágosodásnak* nevezett, egy egész korszakot meghatározó eszmeáramlatnak legkiemelkedőbb, Európában legnagyobb hatású művei.

A felvilágosodás filozófusai úgy gondolták, hogy az ész uralmának boldog korszakát, melyhez óhatatlanul szükséges a fennálló viszonyok teljes megváltoztatása, a nevelés, a tudás, az ismeretek, az új eszmék terjesztésével lehet elérni.[1]

A francia felvilágosodás eszméi az 1760-as évektől kezdve hatolnak be a magyar nemzet tanultabb rétegeibe; a tisztviselők, mágnások és nemesek egy része figyelni kezd a nyugat felől érkező szellemi áramlatokra. Mária Terézia uralkodásának első felében még tetőpontján áll a vallásos áhítat, de a hétéves háború után lassú fordulat kezdődik: a külföldet járt mágnások, katonatisztek, diákok Voltaire gondolkodásával telítve térnek haza. Bécs franciás műveltsége átszivárog az előkelőbb magyar társadalmi rétegekbe, titokban terjedni kezd a vallástalanság, még a papság több tagja is meginog hitében. II. József uralma 1780-tól kezdve a szabadkőművesség melegágya lesz. A nemzet ellensége ugyan minden újításnak, de a műveltebb városok lakosságában és az ifjabb nemességben ébredezik a hangulat az emberi jogok javára.[2]

A Csáky, Orczy, Sztáray, Festetics, Grassalkovich, Ráday és még sok főúri család könyvtárának nagy mennyiségű francia irodalmi anyaga a szabadabb szellem behatolásáról tudósít.[3] De megtalálható ez a szabadabb szellemű irodalom a kor főpapi könyvtáraiban is.

Magyarországon az új nézetek terjedése összefüggött a nemzeti nyelv fejlesztésének szükségességével. A 18. század közepén a magyar nyelv előretörését a nemesség nemzeti öntudatának erősödése is ösztönözte. Ebben az időszakban Amadé László és a jezsuita Faludi Ferenc már külföldi mintákhoz idomították a magyar nyelvet (Faludi megírja *A pipárul* cínmmel az első magyar szonettet), és ha nem is széles rétegre, a műveltebb köznemességre számíthattak, így a testőrök közül kerültek ki a felvilágosodás magyar irodalmának első képviselői, közülük Bessenyei György röpiratai hívták fel a közvélemény figyelmét arra, hogy a világosság terjesztésének eszköze a nép nyelve lehet. A korszerű eszmei színvonal pedig megköveteli, hogy ezt a nyelvet alkalmassá tegyék az aktuális mondanivalók kifejezésére.[4] Az 1770-es évek végétől a tudományszervezési törekvésekben, irodalmi csoportosulásokban, diáktársaságokban, folyóiratokban a sokféleség és az egyre gyakoribbá válás mellett az a legfeltűnőbb, hogy egy részük - az erőteljesebb vonulat - nyelvművelő programból nőtt ki.[5]

Az értelmiség tagjai gyakran származástól függetlenül védték a magyar nyelvet. Szinte jelképes, hogy a német származású Rájnis József, aki csak 16 éves korában tanult meg magyarul, milyen hévvel támad azokra, akik az anyanyelvet *„orrolják, üldözik, rontják, fogyatják"*.[6]

Az irodalmi élet szétszórtsága az 1790-cs évek közepe táján kezdett megszűnni, amikor egyre több szál vezetett Pest-Budára.[7] Ezzel egyidejűleg egyre sürgetőbbé vált az igény egy magyar tudós társaság létrehozására, amelynek szükségességét már 1778-ban a *Magyarság*, 1779-ben a *Magyar Néző* című röpiratában Bessenyei György megfogalmazta. Révai Miklós 1790-ben *Egy magyar társaság iránt való Jámbor Szándék* című művében kifejti, hogy a felvilágosodás programja, a közboldogság csak az anyanyelven terjesztett tudománytól várható. Mivel pedig az anyanyelvben *megszűkültünk*, legfontosabb annak kiművelése, ez pedig egy magyar társaság feladata. 1790. Sz. Iván hava 22. napján Győrből így ír Szily János püspöknek, *„...Ugy gondoltam vólt, hogy a 'mi Társaságunknak mennél Szerentsésebben léendő Fel állittatása végett, az Ország' Nagyjain kívül fő képen és különösen meg kellene az Udvart is nyerni ... Felbátorított az a' buzgódás, mellyel viseltetem mind a'hoz a' mi a' Hazát boldogíthatja, hogy oda is utat keresnék. Reá is akadtam egyre, mellyet örökké kár volna el mulatni. Közlöm nagyságoddal először azért, hogy örüljön neki... Azután azért is adom tudtára Nagyságodnak, hogy annyival is nagyobb ösztöne legyen Jámbor Szándékunk Elő mozditására... Ha kiterjed Jámbor Szándékunk az Ország Gyülésén meg tudhatjuk nem sokára mire hajlik le alább Nagyobbada a' Haza Színének..."*[8]

Mindezek a szellemi életet érintő változások hatottak Szombathelyen is. A kis, középkorias városnak - amelynek hajdani dicsőségét a *„Szombathely város polgárainak jegyzőkönyve 1734. évtől kezdve"* című kéziratos könyv első lapján ismeretlen szerző latin nyelvű hexameterekben siratja el - fellendülése a gimnázium megalapításával vette kezdetét 1772-ben. Tanárai közül legnevezetesebb Kultsár István, aki 1789-1796 között tanított Szombathelyen, s 1794-ben az első szombathelyi nyomdában kiadta *Mikes Kelemen törökországi leveleit*, majd elkerülve a városból a *Hazai és Külföldi Tudósítások*-at szerkesztette.

Az egyházmegye felállítása 1777-ben, első püspökének, Szily Jánosnak nagyvonalú építkezései, a Siess-nyomda Szombathelyre telepítése, a teológiai főiskola létrehozása, könyvtáralapítása még inkább fellendítettek a megindult fejlődést, amely 1793-ban teljesedett ki, amikor a megye és a püspökség összefogásából Szombathely líceumot kapott. A líceum közbülső lépcsőfok volt a közép- és a felsőfokú oktatás között, közelebb az utóbbihoz az egyetem és az akadémia mellett, ezért is hívták más elnevezéssel királyi bölcseleti akadémiának.

Ezt a szellemi fellendülést méltatta az Idők Tanúja című lap 1862. november 22-i számában, amikor Somogy Lipót püspökről írt emlékezésében, említve a líceum tanárainak, és a városban élt tudós férfiaknak, Bitnitz Lajosnak, Szilasy Jánosnak, a két Szaniszlónak, a Szenczyeknek, Nagy Jánosnak a nevét, így ír: „... *Vannak városok, melyek őrhelyeivé lettek az ily férfiak dicső emlékének, melyek Magyarország egyik „Weimar"-jává tették Szombathelyt".*

S annyira jellemző módon a felsorolásból kimaradt *Kresznerics Ferenc* neve, aki 1793-1812 között a líceum jeles tanára volt, egyaránt kiváló matematikus, nyelvész, régész, numizmatikus, könyvgyűjtő. Életének első méltatója - Szilasy János - így fejezi be írását, ... *Él Kresznerics is, míg a Magyarnak nyelve, nemzeti nyelve, Kresznerics által gyarapított magyar nyelve leszen."*[9]

Szilasy János szavai nem igazolódtak be, hiszen halála után harminc évvel már nem emlékeztek munkásságára, holott a Magyar Tudós Társaság tagjaként halt meg, nem említették őt Szombathely neves fiai között. Ma is csák a szűkebb szakmai - nyelvész - körök ismerik nevét, de csak nyomtatásban megjelent *Magyar Szótár gyökérzettel és deákozattal* című kétkötetes munkája alapján.

A hajdani líceum épületének falán (Szombathely, Szily János u. 4. sz.) emléktábla örökíti meg tanári működését, de Szombathely polgárai közül nem sokan tudják, ki is volt ez a jeles tudós, aki a korra annyira jellemző módon foglalkozott a magyar nyelvvel, de írt görög, latin, olasz, francia nyelvkönyvet is; gyűjtötte a közmondásokat, kutatta azok eredetét; írt és fordított verseket; régészeti érdeklődését a római pénzek gyűjtése, ezek leírása, naplójegyzetei, a *Császárok* című könyvéhez írt megjegyzései tanúsítják; néprajzi megfigyelések számosan találhatók kéziratai között. Egy rövid bécsi tartózkodáson és három szünidei utazáson kívül soha nem hagyta el Vas vármegyét, de a kor jeles irodalmáraival, tudósaival folytatott kiterjedt levelezésén keresztül megismerte tudományos eredményeiket, nézeteiket. Könyvtárában - amely kéziratokat, ősnyomtatványokat, antikvákat is tartalmazott - megtalálható volt a kor valamennyi jelentős műve a nyelvészet, matematika, filozófia és más tudományok területéről.

Nyomtatásban - egy-két rövidebb írásának kivételével - csak két könyve jelent meg, a már említett *Szótár*-a és a *Császárok*, amelyet görögből fordított. Hatalmas kéziratos anyaga utazási naplói, feljegyzései, az olvasmányairól készített kilenckötetes *Analecta Philologica,* évekre elegendő munkát adna nyelvészeknek néprajzosoknak, régészeknek.

Emlékét az utóbbi időben kezdték éleszteni. Celldömölkön a városi könyvtár felvette a nevét; Iváncon, a szülőfalujában emléktáblával örökítették meg a szülőhelyét; a líceum alapításának 200. évfordulóján megemlékeztek munkásságáról.

Írásunkban ezt a folyamatot szeretnénk folytatni, bemutatva életét, munkásságát, példaként állítva őt könnyen felejtő korunk elé.

Mivel a nyelvésszel és a matematika-tanárral külön tanulmány foglalkozik, munkánkban inkább a kéziratban maradt és a nyomtatásban megjelent műveiben fellelhető helytörténeti vonatkozásokra helyeztük a hangsúlyt.

Kresznerics Ferenc élete kutatójának helyzete egyszerre könnyű és nehéz. Nehéz, mert nyomtatásban csak kevés műve jelent meg, kéziratos hagyatéka pedig hatalmas. Könnyű, mert ebben a hatalmas kéziratos anyagban a tudós pontosságával jegyzett fel mindent, így ezekből és egész életén mintegy vezérfonalként végighúzódó *Analecta* kötetekből jól nyomon követhető élete, munkássága, tudományos és filozófiai érdeklődése, amely pontosan megegyezik a koréval, amelyben élt. Ezért is foglalkoztunk a bevezetőben hosszasabban a felvilágosodásra jellemző tudományossággal, társadalmi háttérrel.

Életét három, jól elkülönülő szakaszra lehet osztani: a diákévekre 1790-ig, tanári pályájára 1793 és 1812 között, és végül az alsósági plébánián töltött évekre, haláláig, 1832-ig. Eddig megjelent életrajzai[10] nem foglalkoztak a család eredetével, többnyire megelégedtek azzal a megállapítással, hogy az ivánci tanító és jegyző fiaként született. Pedig érdekes és jól kimutatható a családban az a fejlődés, amelyről Pintér Jenő a század irodalmának elemzésekor azt írja, „a parasztember fia számára nagy társasalmi előrelépés, ha a városi polgárok sorába emelkedhetik".[11] Ezért Kresznerics Ferenc életrajzát a családi háttér bemutatásával kezdjük, s köszönettel Benczik Gyulának, a Vas Megyei Levéltár munkatársának, aki felhívta figyelmünket a levéltári adatokra és segítette a család történetére vonatkozó kutatást.

A KRESZNERICS CSALÁD

Gáldi László szerint Kresznerics dunántúli horvát (vagy vend) iparoscsalád ivadéka, neve valószínűleg a horvát *kriznar* (szűcs) szóból ered, amely németes környezetben alakulhatott Kresznericcsé.[12] Szily János 1779-es kethelyi vizitációja azt írja Kresznerics Ádámról, az apáról, hogy magyar anyanyelvű, de vendül is tud közepesen, magyar és vend nyelven tanít,[13] ez azt bizonyítja, hogy vend eredetű családról van szó, amelyik már a 17. század végén Körmenden élt. A család tagjai között mesterember, jobbágy, írástudó is akad. Bár Szilasy említi, hogy a családban élt az a hagyomány, hogy nemesek,[14] két adat is cáfolja ezt, noha a család két tagja is nemes családból vett feleséget magának.

Kresznerics Ferenc az *Analecta Philologica* IV. kötetében (132-148. o.) kijegyzetelte Denis: *Lesefrüchte* címmel Bécsben, 1797-ben megjelent művének azt a részét, ahol azt fejtegeti, hogy a nemesség kétféle, ősi és lelki, azt szüleinktől örököljük, ezt úgy szerezzük magunknak. Ez a rész a lelki nemességnek, mint fontosabbnak az igazolása. Bizonyára nem erre teszi a hangsúlyt, ha a család nemesi eredetű.

Apjának halotti bejegyzésénél, a tarródfai* anyakönyvben az *agilis* megjegyzést találjuk, ami azt jelenti, hogy az apja jobbágy volt, az anyja nemes, így a cím nem örökölhető. Az első levéltári adat a Kresznerics család iparos eredetére utal.

Kerznerics Szabó Mátyás** 1719. december 11-én Körmenden kiállított egy adósságlevelet 8,- fl-ról Harcz István számára,[15] akivel az 1720. febr. 16-án kelt peres jegyzőkönyv szerint közös haszonnal és közös házviseléssel együtt kereskedett.[16] Az 1728-as országos összeírásban[17] foglalkozását szabóként jelölik, aki fiával egy háztartásban (egy kenyéren) él. Jelentős összegű adót - 8 fl-t - fizet az összeírás szerint, s a család elismertségét az is mutatja, hogy többször szerepelnek keresztszülőként. A név eredetének megfejtése is helytálló, hiszen a két foglalkozás nem áll messze egymástól. Hogyan kerültek Körmendre? Talán a vándorló évei alatt jött a városba és ott megtelepedett. Kerznerics Szabó Mátyás írástudó ember volt. A körmendi főbíró és 9 esküdt 1715-ben „pöcsétjükkel és kezük vonyásával" megerősítve adott ki egy levelet. (A családnak a városban elfoglalt jelentősebb helyét mutatja az is, hogy esküdtnek választották). A főbíró saját kezű, más iratokról jól ismert és hiteles aláírását a kilenc esküdt neve követi, valamennyit a szöveget író kéz, valószínűleg az írnok vetette papírra. Négy név után pecsét, négy után kereszt áll, Kerznerics Mátyás neve után azonban egyik sem. Hogy bizonyosan írásudó volt, egy 1719-ben kiállított tanúsítvány, amelyet

* Ma Kemestaródfa. Mindenütt megtartottuk az eredeti írásmódot.

** A család neve ekkor még így szerepel. Istvánnál fordul elő a Kresznerics alak, de mindenütt megtartottuk az iratokban használt eredeti írásmódot.

a körmendi főbíró és ő írt alá, bizonyítja. Az aláírások egy kéztől származnak, a főbíró neve után viszont ott a megjegyzés „adtam ezen reversalisomat pöcsétemmel (írást nem tudván) megerősítvén." Az írástudó tehát a másik, azaz Kerznerics Szabó Mátyás.[18]

A körmendi anyakönyv 1718. augusztus 17-i bejegyzése szerint Katalin Erzsébei nevű feleségétől született Ádám nevű fia. Az anyakönyvi adatok hiánya miatt - több év hiányzik - nem állapítható meg, hogy volt-e több gyermekük, vagy erről a fiúról van szó az országos összeírásban. Ezzel a Kerznerics Ádámmal a levéltári adatokban többször nem találkozunk, elképzelhető, hogy még gyermekkorában meghalt Más Kresznerics család azonban nem fordul elő, így bizonyos, hogy az ő fia volt az a körmendi származású (ex Körmend) Kresznerics István, akinek nevével először fia születésének beírásánál - 1738. november 1-én - (Mindszent napján) találkozunk. (Talán azokban az években születhetett, ahol az anyakönyvi adatok hiányoznak, és ő az a fiú, akivel Kerznerics Szabó Mátyás „egy kenyéren" él). Felesége Tarródfai Katalin (Catharina Tarródfáj), később Spaics Katalinként is találkozunk vele, nemes családból származott. Kresznerics István az 1744-es országos összeírás szerint házas zsellér.[19] Így a család társadalmilag tulajdonképpen visszalépett, de hogy még így is jelentős szerepet játszott, mutatja, hogy felesége nemeslány volt, és fiának, Ádámnak keresztszülei Aács Mihály Körmend akkori plébánosa, és Ursula Kaiserin voltak.

Ádámon kívül három gyermekükről tudunk még - Boldizsár, Marinka és Mihály, ez utóbbi valószínűleg gyermekkorában meghalt, mert sem örökösödési, sem peres iratokban nem találkozunk a nevével.[20]

Pontosan mutatja a család anyagi helyzetét egy 1759. július 6-án Tarródfán kelt osztálylevél.[21] Kresznerics István halála után - az osztálylevél szerint - Spaics Katalin férjhez ment a tarródfai Fényes Jánoshoz. A tőle született kiskorú gyermekei - Antal, Jankó és Marinka - és Kresznerics Istvántól született gyermekei - Ádám és Boldizsár - között osztják meg halála után vagyonát. Az osztozkodásban tételesen felsorolják az elosztásra kerülő vagyontárgyakat, amelyekből kitűnik, mi is tartozott akkor egy falusi háztartáshoz, gazdasághoz, így négyszáznyolc forint készpénzen kívül adott még *„kilenc vánkost, két dunyhát, egy új sávoj abroszt, egy vörös pamukkal kivarrott lepedőt, egy violly színű selem keszkenyőt, két Ládát, egy Almáriumot, egy réz mosarat törötül, egy tölgyfa szegletes fias* (fiókos) *asztalt Lábastul"*, a gazdaságba *„négy hordót, egy hosszú láncot, egy kéve hányó két ágó vassvellát, egy nagy fejszét, egy abrincs vonyót, egy fokla* (fáklya) *tartót, az szekér és taliga helet tizenhat forintot és negyven pénzt ... egy fé kéz fürészt, egy öreg széles fürészt ... négy pozsonyi köböl búzát, s négy köböl rozsot, sörtvétejekbül* (sertésekből) *egy egy eöregjebb sűdőt, az Tehenek közül pedigh az Szőkét..."* Az osztálylevél mutatja, hogy a család nem volt rossz anyagi helyzetben.

Az aláírók közül csak Kresznerics Ádám tudott írni, ő írta le mind a három nevet, testvére Boldizsár és Fényes János pedig kereszttel hitelesítették aláírásukat.

Kresznerics István fia, Ádám szintén nemeslányt vett feleségül, a jaki Lóránt Krisztinát, Lóránt Péter leányát. A jáki Lóránt nemzetség régi nemesi család, már az 1717. évi nemesi összeírásban is szerepelnek. Az esküvőt Jákon tartották 1760. július 18-án, az egyházasrádóci plébános eskette őket. Talán Kresznerics Ádám akkor éppen ott volt tanító. Az, hogy írástudó ember lett, ismét a család társadalmi emelkedését mutatja. Hogy tanító volt, nem azt jelentette, hogy valamilyen magasabb iskolát végzett. A tanítók nagyrészt olyan, tanulmányaikat félbehagyott diákok voltak, akik elöljárójuk, a pap oldalán egyben a sekrestyés, kántor, olykor a harangozó teendőit is ellátták, sőt esetleg nótáriusok is voltak, akik amúgy mellékesen oktattak is. Intézményes tanítóképzés nem folyt. Az iskolamester, bár a jobbágytehertől, vagy a katonai

szolgálattól mentesült, legtöbbször - ez a plébánia gazdagságától függött - igen szerény helyzetben élt. A községtől kapott lakást, a helybeliek által a földesúr támogatásával emelt házban, amely persze otthona volt az iskolának is, némi földet, fizetésül bizonyos évi összeget, és külön is pár dénárt, vagy valami természetbenit minden tanuló után a szülőktől, kevesebbet, ha szokott módon csak olvasni tanított, és többet, ha írni, vagy éppen számolni is.[22]

Az alsófokú oktatás az anyanyelvű iskolákban, vagy kisiskolákban folyt. A kisiskola mindenütt a katolikus plébániával, vagy a protestáns lelkészséggel, illetve a helyi egyházi szervvel állt szoros összefüggésben, s annak irányítása alá tartozott. Legelső teendője a katekizmus, a bibliai történetek és egyházi énekek, és ehhez kapcsolódva az olvasás megtanítása volt. Az írás tanítása már nem volt ennyire szokásban, a számtané még kevésbé. A kisiskola nyelve mindenütt a helybeli lakosok anyanyelve volt, tehát a tanítás magyarul, németül, szlovákul, vendül, horvátul stb. folyt. A katolikus egyházi rendelkezések előírták, hogy a plébánia mellett, ahol van plébános, mindenütt kisiskolát kell fenntartani. A rendelkezések megtartását az egyházlátogatások alkalmával ellenőrizték.[23]

Ezekből az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből ismerjük meg Kresznerics Ádám tevékenységét, működési helyeit. Szily János egyházlátogatási jegyzőkönyvében a következő adatot találjuk, *„Kethelyen a tanító Kreznerics Ádám, 42 éves, magyar anyanyelvű, de vendül is tud közepesen, magyar és vend nyelven tanít már 12 éve Kethelyen. Előzőleg Ivánccon tanított..."*[24]
A tanítási idő elvileg egy téli időszakra oszlott ősztől tavaszig, meg egy nyárira, amelyben a mezőgazdasági munkák erősen korlátozták az oktatást. Sok helyen évente csak három-négy hónapig volt tanítás. A tanulók létszámát nagyon ingadozóvá tette a távolság, a szülők szegénysége, olykor értetlensége, és azon igyekezete, hogy a gyermeket korán munkára, főleg állatok őrzésére fogják.[25]
Ezért írhatta az 1770-es országos körrendeletre beküldött jelentés, Kethelyen *„Kreznerics Ádám ekkor az iskolamester, akinek télen 9-10 tanulója van, nyári időszakban viszont alig 1-2, mert a szülők a gyermekeket állatok legeltetésére küldik..."*[26] Az egyházlátogatási jegyzőkönyvből ismerjük a kethelyi tanítói ház, és a tanító jövedelmének pontos leírását. *„A tanítói ház faház, zsindellyel fedve, egy szoba a tanító saját személyére, egy a gyerekek tanítására. Van még konyha és kamra is. Egy nagyobb istálló a teheneknek, és magtár is tartozik az iskolához. ... Ezeket az épületeket a plébánia híveinek kell rendben tartania és ugyanúgy a kertek kerítését. A tanító évente 2 forintot kap. A Ritás-dülőben van 112 hold földje, mely 3 pozsonyi mérőt hoz. Földjét a tanító egyedül műveli, rétje is van erdeje nincs.*
Az Anyaegyházban minden jövevénytől 114 pozsonyi mérő gabonát kap és mint harangozó hasonlóan 114 pozsonyi mérő gabonát. Jobbágyoktól 5 dénárt kap. Stolája: kér észlelés után semmi, újszülött kereszt élése és jobbágy házasságkötése után 5 dénárt, temetés után 13 dénárt, halottak feletti éneklésért 7 dénárt, éjszakai virrasztásért 7 krajcárt és külön még mint harangozó 5 dénárt. Ünnepi gyászmiséért 25 dénárt. Gyerekek tanítása után, ha írnak 40 krajcárt, ha nem írnak 17 krajcárt. Házszentelés-kor a plébános jövedelméből annak 1/3 részét kapja.
Ezeken kívül, ha nem hoznak a tanulók téli időben fát, egész évre adnak egy kocsival".[27]

Valószínűleg hasonló lehetett az ivánci iskola épülete is, a tanító házával, de erről ilyen részletes leírás nem maradt fenn. Nevével és helyével azonban többször találkozunk.

1731-ben, amikor az egyház (plébánia) két puszta telkét említik, a telkek helyét így határozzák meg *„nyugatról patak, keletről az iskola épülete, délről Kis Ferenc szomszédságában.*[28] Egy zsellértelek körüli vitában a tanúvallomás 1745-ben így határozza meg a vitatott telek helyét, *„Hegyháti Districtusban Ivánczy helséghben. nap keletiül az Iskola ház, nyugolrul pedigh a Csorda hajtó között való fundust..."*[29]

A Batthyány egyházlátogatási jegyzőkönyv 1758-ban - a tanítómester Komáromi Mihály - a következőket írja, *„Az iskola épülete fából van, jó állapotban, kivéve a tetőt, amelyet javítani kell. Van kertje, délről Tótth Jánossal szomszédos, északkeletről a temetővel. Az épületet javítani és rendben tartani a plébánia és a filiák lakói kötelesek, kire amikor a sor kerül".*[30]

Ezekből a apró mozaikokból kitűnik, hogy az iskola épülete nagyjából azon a helyen állt, ahol a mai iskola.

Ebben az iskolaházban született 1766. február 25-én (vagy a saját feljegyzése szerint február 24-én) Kresznerics Ferenc, Kresznerics Ádám és Lóránt Krisztina második gyermekeként. A következő évben - 1767-ben - apja azonban már Kethelyen tanítómester, így gyermekkorát az ott leírt iskolaházban töltötte és itt kaphatta az első oktatást a számtan, az olvasás és az írás tudományából az apjától.

Maga azonban tarródfainak vallotta magát. A Somogyi-féle egyházlátogatási jegyzőkönyv, mint sági plébánost tarródfai származásúnak (ex Tarródfa) mondja,[31] de ennél bizonyítóbb erejű saját naplója; az 1802-ben tett szünidei utazásának végén naplóját a következő bejegyzéssel fejezi be, *„október 9-én szombaton megindulánk. Körmenden etettünk. Taródfára értünk az én hazámba ebédre, innen mivel sietős volt a dolgom délután megindultam, és estvére szerencsésen beértem Szombathelyre".*[32]

Szünidőben tehát Kethelyre, majd Tarródfára tért haza, mert szülei később oda költöztek, s ott is haltak meg mindketten. Kresznerics Ádám 1808. december 5-én, felesége 1809. október 27-én.

DIÁKÉVEK 1790-ig

Kresznerics Ferencet bizonyára nagy gonddal nevelte apja, mert 12 éves korában egy értékes könyvvel, egy 1641-ben kiadott négynyelvű szótárral ajándékozta meg. Ezzel keltette fel érdeklődését a nyelv élete iránt,[33] és valószínűleg a régi könyvek iránt is, amelyeket aztán egész életében nagy szenvedéllyel gyűjtött, olvasott.

Az elemi iskolákat Szombathelyen végezte, 1783-85 között Sopronban a jezsuita nagygimnáziumban tanult. (1778-ban a szombathelyi gimnázium humanitás osztályai megszűntek). Soproni diákéveiből maradtak fenn tanárainak előadásaiból készített jegyzetei.[34] Ugyancsak Sopronban kezdi el vezetni olvasmányait kijegyzetelve, s azokhoz megjegyzéseit hozzáfűzve, kilenckötetes kéziratát, az *Analecta Philologica-t,* melyet aztán egész élete végéig vezet. Az itt kezdett, majd Pozsonyban folytatott I. kötet már mutatja nyelvészeti érdeklődését. A kijegyzetelt olvasmányok között találjuk Sajnovics Demonstratio-ját, Baróti Szabó Dávid, Barczafalvi Szabó Dávid, Kőszegi Rájnis, Révai Miklós műveit, Bessenyei szinte minden művét. A felvilágosodás filozófiája iránti érdeklődését mutatják a francia nyelvű filozófiai könyvek. A 152-155. oldalon *Paraszt Kalendáriom* címmel az időjárással, terméssel kapcsolatos népi megfigyeléseket jegyez fel, s mivel nem írja oda, ahogy szokta, hogy melyik könyvben olvasta, valószínűleg saját gyűjtései. Lássunk néhányat a kevésbé ismertek, vagy a teljesen ismeretlenek közül.

a) Esső lészen

Ha az ember szeme reggel, mikor felkel, zöld karikát hány.
Ha a' Szolga az Istállóban nem fütyül, rest, hasán hever, nyújtózik, semmi kedve nintsen, álmos..

Ha a' Gazda Asszony dereka, karjai Lábai igen riszketnek, nem járhat, az agyba készül, haragos.
Ha a Szolgáló a' konyhán igen ásitoz, száját húzza, vonnya, nem ehetnek, ül, kel,dologtalan, lusta kedvetlen.

b) Szél lészen

Ha a' láng mindenfelé tekereg, vagy a be takart tűz szikrázik.

Ha a' gyertyák nehezen égnek, és a házokban is lobognak.

Ha a kapu, az ajtó magáiul csikordul.

c) Szép jó idő lészen

Ha a' hold és a csillagok egész éjjel csendesen szépen tündöklenek.
Ha a' pacsirta nap fel kelte előtt énekel, a fürj dobol, a daru kurjongat, a tuzok sikolt, tánczolgat.

d) A' bő Termésnek Jelei

A' havas, hideg tél.
Ha a tavaszi virágok többek, mint máskor voltának erdőkben, mezőkben és a kertekben.
A' nyár ha meleg, nedves.
A' Gyöngy virág ha sok.
A' Bab ha nő.
Ha sok vargánya terem, jövőre szűk esztendő lessz.

A köteteket betűrendes tárgymutató zárja. Ebben a kötetben, a mutató után, dátum és aláírás nélkül még bejegyez egy gúnyverset (mivel a kötetet Pozsonyban folytatta, talán a pozsonyi országgyűlésre érkező politikusokról szerzett rossz tapasztalat az alapja).

Politikus

Más az Szava, más az Szíve,
Az kit ölel, nem mind híve
Miveli ezt hasznáért.
Itt az Szeme, ott az czéllya.
Kereng, forog az fortéllyá
Mint áll macska prédáért.
Min esküszik, azt hazudja
Mit meg tagad azt jól tudja
Ezernyelven szóll az szája.
Mint az róka megbetegszik
Az nyul előtt halva fekszik.
Hogy légyen prédája.

Bár már készen állt a szombathelyi Szeminárium, II. József tiltó rendelkezi miatt nem indulhatott meg a tanítás. Ezért 1785-1790 között a pozsonyi királyi filozófiai akadémián tanult, az értesítő szerint kiváló eredménnyel.[36] A filozófiai tanfolyam kiegészítette azt a főleg logikai oktatást, amit a jobb középiskolák - így a soproni jezsuita gimnázium is - bölcselet címén nyújtottak, de kifejezetten olyan hasznos ismeretekkel, amelyekre a gyakorlati közéletben szükség lehet. A fizikát olyan módszerrel tanították, aminek a „földművelésben, különféle mesterségekben és a bányászati haszna van". A matematikában, amelynek tankönyvét Makó Pál írta meg (Eleme matheseos, 1778), különösen nagy súlyt helyeztek az un. alkalmazott tudományága] amelyek közé sorolták pl. a hidrotechnikát és a polgári építészetet (architectura civilis). Még az egyetemes és hazai történelem anyagát is nagyrészt a kortörténeti és közéleti tájékozódás szükségleteinek megfelelően igyekeztek körülhatárolni.[37] (Mi ezeknek a tanulmányoknak a líceum katedráján veszi nagy hasznát). Az első évi algebrát, elméleti és alkalmazott geometriát, logikát tanult ezekből a gyakorlati ismeretekből.

A szorgalmas tanulás mellett nyelvkönyveket ír, csak úgy a saját hasznára, a Szentírásból görög, latin, magyar nyelven jegyzeteket készít,[38] görög-latin szótárt á össze másodéves hallgató korában saját használatra.[39] *Az olaszul tanuló* címmel öl nyelvkönyvet ír 1789/1790-ben, s hogy a nyelvtant élvezetesebbé tegye, egy színdarabot fordít le olaszra.[40] Elkezdi fordítani Julianus *Császárok* című könyvét, hogy ma a görög nyelvben gyakorolja.[41]

Utolsó éves, amikor elkészül *Magyar-Ny elv-könyvével,* amely kéziratban maradt,[42] de már mindazokat az elveket megtaláljuk benne, amelyeket aztán a *Magyar-Szótár* előszavában megfogalmaz, *„Egy helyes Nyelv-könyvet szerezni, mellyel mind az mind a nyelv bötsületet valljon, úgy vélem nem lehet egy magános ember munkáj egy egész Tudós Társaságnak ki van ez a dolog..."* írja munkájának *Bévezetőjé*ben. Felsorolja forrásait, majd azt írja *„Bizonyos az is, hogy minden Nyelv különös téri szettel bír, mindeniknek különös tulajdonsága vagyon..."* (7. o.), ezért *„Szép a nyelvet igazán érteni, jól tudni, helyesen beszélleni... de erre megkivántatik ... hogy a Nyelv Természetét jól tudja a Nyelvtanuló..."* (11. o.)

Rájnistól idézi: *„A Grammatikusnak kötelessége az, hogy a regulákat a nyelvi nem pedig, hogy a nyelvet az ő reguláihoz alkalmazhassa.* (12. o.)

Végezetül pedig már azt a Voltaire-idézetet is hozza a nyelvek különbözőségé amit Szótárának 1831-es kiadásában is idéz.

Napjainkban sokszor gondban vagyunk, hogy kit hogyan szólítsunk meg. Kresznerics a nyelvkönyve végére *Függeléket* csatolt a *Tzimekrül*

Te. Ti.

Teezni szoktuk a szolgákat, szolgálókat és más illy alávaló személyeket.

Kend

A kendezés eredetére ugyan egy a bötsületes uramozás közül, de már úgy el alacsonyodott, hogy csak a parasztok egymás között élnek vele, - valamint más feljebbvalók csak a parasztokat szokták kendezni.

Ha egyiket sem akarja használni a személy kihagyása nélkül szólítja meg. (Felszólítómód).

Foglalkozás szerint is meg lehet valakit szólítani, *Kapitány Uram, Bíró Uram... uram. Nagy Uram* és változatai, egészen fel a *Király Uramig.*

Az egyházi személyeket a következőképpen tisztelhetjük meg: *Tisztelendő, Tisztelendő Atya, Tisztelendő atyám uram, Fő Tisztelendő, Káplány Uram, Plébános Uram, Kanonok Uram, Prépost Uram, Apát úr, Méltoságos Püspök - Kegyelmes ur.* (202. o.) Befejezve a pozsonyi tanulóéveket, 1790. augusztus 24-én pappá szentelték. Elhatározásáról így ír: *„Beléptem már örökre azon állapotba, mellyben sem a megbánásnak helye nincs, sem a' rósz választásnak mentsége nem használ, sem a' jobb általlátásnak pártfogása nem könnyebit; azon állapotba, mellybe belépésem után vissza tekinteni tilalmas, mellyben a' dolog szüntelen, a' tereh nehéz, a' veszedelem számtalan, a' legkisebb hátramaradás vétkes, a' számadás nagy; egy szóval ollyan állapotba, melly egy teljes megállapodás, mellyből csak akkor állhatok ki, ha a' halál kiállít".*[43] A sorok közül kiolvashatjuk, hogy apjának nevelési elvei, amelyekkel fiával a „helyes rendet, a' nyomós munkálkodást 's a 'kötelesség pontos teljesítését megkedvelteié" jó talajra találtak, annyira, hogy később is „rendtartó, szorgos, tisztét kedvelő, 's szorosan teljesítő leve".[44]

Első szentmiséjét Szentgotthárdon mondta. 1793-ig, mint az *Analecta* II. kötetének címlapja mutatja, több helyen teljesített papi szolgálatot. A jegyzeteket a címlap szerint 1790, 1791, 1792-ben Pozsonyban, Sabariaban, Nádasdon, Salomváron, Apáthiban és Iváncon készítette.

Szülőfalujában majd egy evet töltött mint káplán. Ekkor ismerkedett meg Sigray Józseffel, a jakobinus perben kivégzett Sigray Jakab testvérével. Szilasy szerint „szinte barátságával dicsekedhetek", de Kresznerics levelezése nem erre utal. Leveleskönyvében[45] ugyanis csak egyetlen levelet találunk Sigraytól, míg másokkal számtalan, például Sághy Ferenccel 137 levelet váltott. Ő számol be neki a perről, a kivégzésről, részletes leírással szolgálva az eseményekről.

A megmaradt kéziratos anyagban[46] kevés családi vonatkozású feljegyzést találunk. Hogy tisztelte és szerette szüleit, mutatja egy névnapi köszöntő vers, amelyet apjának írt 1790-ben.

Új Csillag tündöklik
a' Magyar ég körül,
Szent György napja fénylik.
Szívem méltán örül.
Uram Atyám napja
mellyen nevét tartja
Szépen fel derül.
Fia ne örüljön?
sok jót ne kivánnyon?
Ünnepet ne üljön?
e jeles nagy napon?
Öröm szól belőlem,
szívem azzal gyöngyez
a'mit a' szeretet
leg gyöngébb szeretet,
kiván. Kivánom.
De ez a' szeretet
Attyához hajló szív
mennyit nyom? mit takar?
mi forró? vagy mi hív
nem tudom értetni
de tudom érezni
's E' leszsz Szó gyanánt.

(II: 256-257. o.)

Az utolsó bejegyzések Pozsonyban. Talán a barátoktól, a diáktársaktól búcsúzik a *Búcsú-vétel* című versével:

Azok szoktak búcsút venni
kik egymástul el válnak
Kik meg szünnek azok lenni
a' mik előbb valának
...
Ha messze -föld szónkat tiltja
ott a' Levél, semmi kár
Szívünk útját ez meg nyitja
mindent végbe visz ez már. (II: 257-258. o.)

Még egy könyv elolvasásáról jegyez be adatokat Pozsonyban. 1493-ban jelent meg a *Liber Chronicarum* című könyv, ábrákkal és képekkel, amelybe *többi között az akkor Buda is le van téve. Posonyban a Franciscanusoknál ugyan innen a' könyvből által van téve a régi Buda illyen felül írással, ... A' Buda illyen volt régi királyai alatt.* (II: 258. o.) A leírásból ráismerhetünk Hartmannus Schedel művére, amelyet később Szombathelyen még bővebben kijegyzetel, akkor a *Szombathelyi Kis Papok könyvtárából* kikölcsönözve. Az ősnyomtatvány ma is a könyvtár tulajdonában van.

Augusztusban Szombathelyre érkezik. Felszentelése előtt a szokásos „próbatételen beteges volta miatt"[47] nem tudott megjelenni a szentszéki bírák előtt. Valóban, az első szombathelyi bejegyzés betegségéről tudósít: *Jó az Indulat. Szombathelyen 20 dik aug 1790 szereztem beteg ágyamban*

...
Jó az indulat: Haza ugy virágzó
népe ugy boldog, hada ugy szerentsés
a vezér ugy jó, ki ki hogyha ettől
gyullad erőre
Jó az Indulat, hiba benne nintsen
csak vele jól élly.

(II: 259. o.)

Az indulat szón itt a szenvedélyt kell értenünk, azt a szenvedélyt, amellyel a felvilágosodás korának új nézeteit magukénak valló irodalmárok a haza és a magya nyelv fejlesztésén fáradoztak.

Kresznerics Ferenc kijegyzeteli az Amusemens Philologiques (Halié, 1770) - szórakoztató irodalomnak fordítható mű három kötetét. Maga is lefordít belőlük egyet kettőt. (II. 302. o.) Fordítás nélkül másolja le a négysoros versikét a barátok ritkaságáról,

les amis de l'heure présente
on le naturel du Melon
il en faut essayer cinqante
avant que d'en trouver un bon. (II: 287. o.)

A vers ismerősnek tűnik. Faludi Ferenc verses kéziratában[48] ugyanezt a négysoros verset másolja be. Révai kiadta, mint Faludi saját verseit, de a második kiadásban ma elhagyta, mert „... az igazat meg vallva nem olylyan ezekbenn Faludi, milylyen a Magyarbann...". Batsányi János szerint a francia versek nem Faludi művei, hanem francia

szerzőktől származnak, és Párizsban ismeretesek, mint saját tapasztalásból tudja. Neki volt igaza, Kresznericsnél megtalálható a francia versek forrása is.

A kötetet *Magyar Játék* címmel egy színmű zárja. Szerzőjét nem jegyzi fel, de néhány szereplője megegyezik az olasz nyelvkönyvben lefordított színmű szereplőjével. A darab főszereplője Moliére Dandin György-ének magyar megfelelője, aki grófnőt véve feleségül, a darab végén szomorú következtetésre jut:

Hogyha kedved duzzan párosodásra
Magadhoz hasonlót fügeszsz karjaidra.

Mert, aki sorsánál fellyebb kapaszkodik
Akkor szakad ina, mikor ágaskodik.

Ne végy ha kalmár vagy nagyságos bóbitást
mert ez erszényedre szül jajos apadást.
(II: 406. o.)

1791-ben kezdi el vezetni *Emlékezet segítsége...*[49] címmel közmondásgyűjteményének előtanulmányát. A gyűjtésben a vidéki lelkipásztori szolgálat segíti. Nyitott szemmel és füllel járt az emberek között, érdekes, ritka tájszavakat is feljegyez, kutatva azok eredetét. Forrását - kitől, mikor, hol hallotta - mindig pontosan feljegyzi. A közmondásoknak is feljegyzi az eredetét, de itt nem adja meg, hogy hol is hallotta. Ezek között sok szombathelyi vonatkozásút is találunk, amelyeket tanári évei alatt gyűjtött. A kéziratában élete végéig folytatja a gyűjtést.

Ennek az időszaknak utolsó állomása Zalaegerszeg, ahová Iváncról helyezi át Szily püspök. Csak nagyon rövid ideig teljesít itt kápláni szolgálatot. Ősszel már a líceum tanáraként folytatja munkálkodását.

A LÍCEUM KATEDRÁJÁN (1793-1812)

A Vas megyei rendek 1793. június 3-i gyűlésükön egy filozófiai iskola felállítását határozták el.[50] Volt már a városnak elemi iskolája, ötosztályos gimnáziuma, teológiai főiskolája, csak ez a közbülső iskolatípus hiányzott, amely a felsőbb tanulmányokhoz szükséges előképzettséget adta. A vasi rendek óhaja teljesült, még abban az évben, 1793 novemberében hetvenegy tanulóval megkezdődtek az előadások. A tanári kar összeállításánál Szily püspök nagy gonddal és körültekintéssel járt el. Novák Krizosztom bakonybéli apát és Reutter Marián szentgotthárdi apát javaslatára négy tanár kezdi meg az oktatást, Lukafalvai Zárka Károly, megyei táblabírót pedig kinevezik a líceum igazgatójának. A négy tanár Hübler János egykori jezsuita, világi pap, Sámpár Ignác ciszterci szerzetes, Tóth István meszleni plébános, és Kresznerics Ferenc, akit Szily püspök a zalaegerszegi plébániáról hívott meg a líceum katedrájára.

Kresznerics Ferenc kisebb megszakítással csaknem húsz évet töltött el a tanítással, amelyet örömmel vállalt, és köszönt meg a püspöknek.

Mintha készült volna a feladatra, könyvtárában már ekkor megtalálhatók a kor minden jelentős matematikai, építészeti, tudományos könyvei, ezeket szorgalmasan ki is jegyzetelte, sőt három kézikönyvet is írt tantárgyaiból.[51]

A líceumban „betűszámvetést" (matematikát), „méréstudományt" (geometriát), „polgári építéstudományt" (architectura civilis), „vízi építést" (hydrotechnika), „erő-

mívtudományt" (dinamika) és „légmérést" (aerometria) tanított A líceum szertárát új műszerekkel gyarapította[52], és a következő évben - 1794-ben - már meg is szerzi a kötelezően előírt filozófiai doktorátust.

A lelkiismeretesen végzett tanári munka mellett kevesebb ideje jutott az *Analecta Philologica* vezetésére, a III. kötetben csak tizenkilenc könyvet jegyzetel ki, többnyire történelmi munkákat; köztük találjuk Schönvisner István *Antiquitatum et historiae Sabarienses* című, 1791-ben megjelent, Szombathely történetét tudományos alapossággal feldolgozó művet is. Folytatja a közmondások gyűjtését, s azok gyűjtésére tanítványait is szinte kötelezi, három, majd négy közmondás felkutatását és beadását rendelve el.[53]

A közmondások eredetéről gyűjtött történeteit feljegyzi az *Emlékezet segítségé*-be, pontosan feltüntetve, hogy kitől, mikor, hol hallotta. Ezekből az évekből sok szombathelyi vonatkozást találunk.

Kinek nem tetszik a szittyen szotty fogadjon az Kippen koppot. Ennek az eredete pedig ez: Szombathely körül egy Plébánosnak volt egy vén szakácsnéja, egyszer a Plébánosnak kedve durrant. Le vesz egy húszast. Azt mondja a szakácsnéjának: tied lesz a húszas, ha egy lábon a szobában fel alá ugrálsz egy fertálig. A szakácsné ugrál, de nem győzvén a másik lábát is leeresztette. Vissza rántja a Plébános a húszast. Újra kezd a szakácsné ugrálni, de másodszor is, harmadszor is le tette a másik lábát. A Plébános semmit nem adott neki, hogy folyvást nem ugrálhatott egy lábon. Erre megharagudván a vén szatyor azt mondta: kinek nem tetszik a tittyen tottyom fogadjon az kippen koppot. (24. o.)

A szombathelyi kupái kúttal kapcsolatos közmondás eredetéről jegyzi fel a következő történetet. *Ez is ivott a kupái kutból, nem heába, hogy ittál a kupái kutbúl, Szombathelyi, ivott a kupái kutbúl. Ezzel a mondattal Szombathely táján azt jelentik, hogy valakinek az esze elbujdosott. Kupái kút Szombathelyen a Zöld-fa vendégfogadó előtt volt, de már régen be tömték, a ki ebből ivott azt mondták, hogy megbolondult. Erre a vélekedésre talán az adott alkalmatosságot, hogy ide való volt egy Répási nevezetű Szürke Barát, és ennek húga Répási Jurka, fák eszik elvesztése után még élteket el nem vesztették. Szombathelyen tartózkodván hol szánakozásra, hol nevetségre indították a Várost. Répási Barát egy kivájt furkós bottal fel alá bóklált, azt ha borral megtölthette, tovább illant...*

A Répási Jurka pedig Szombathelyen az árva házban lévén sok nevetséges jelenségeit mutatta az ő bolondságának, ezt én is jól esmértem. El haltak ezek. De a kupái kutbúl való ivás most is fenn van a Szombathelyieknél, kiket leginkább avval csufolnak, hogy a kupái kutbul ittak. (24-25. o.)

El-fáradlam még ma a hamut is mamunak mondom, (ezt hallottam egy kőfejtő rabtul 11-ik Márciusban 1802 Szombathelyen) N. B. Csak innen is kitetszik, hogy a H.-bötünek kemény a kimondása, minthogy a fáradt ember még a hamut is mamunak mondja. (87. o.)[54]

Tégy jót az ördöggel pokolba visz érette. - Az öreg Bölétül hallottam 23-dik 9-ber 809. (175. o.)[55]

Faludi Ferencről az alábbi történetet jegyzi be a kéziratába:

Kend, Kegyelmes

Nagy bötsületet és tiszteletet tulajdonit ez a szó Kegyelmed és annyit tészen, mint a Németeknél euer Gnaden, és akiket a Frantziák Monsignor szóvá szállitanak. Azokat a Magyarokat, ha kegyelmed nevezettel illetik, alább nem bötsülik a Faluditul, kirül tsak nem lehet mondani, hogy a Nyelvünk tulajdonságait voltaképpen nem értette vol-

na. A Faludirul bizonyosan tudom, ha Rohonczról Szombathelyre bé-jött és a Püspökkel beszéllett, minden szívbéli complimentje csak az volt, Kigyelmed, jól tudja Kigyelmed, azért meg nem foghalom, s elegendőképpen nem is csudálhatom, hogyan száradott ez a nagy böcsületet tulajdonító szó a parasztokra... (308. o.)

Hogy mennyire figyelt az emberek beszédére nyitóit füllel és szemmel járva közöttük, mutatják feljegyzései.

Kelé kóla egy paraszt Szombathelyen 16-dik Február 1810., mikor az ökre szarvával ide-oda forgolódna, és az igába meg meg akadna, bosszankodva azt mondta - mivelem a kelé kóla lelkedet. (268. o.)

18. Márciusban ki sétáltam a Gyöngyös vizén lévő kállóba, éppen akkor igazították, mert megbomlott. Minden szerszámnak, a kálló minden részének megkérdezte a nevét és feljegyezte. (383. o.)

A líceum életében, a tanítás menetében azonban nem ment minden zökkenőmentesen. Szily püspök szerint Zárka Károly igazgató túlságosan szabadjára engedi a diákokat, nem tud fegyelmet tartani, s az általa előadott, kéziratban terjesztett tananyag ellentétes az egyházi tanokkal. Az ügy egészen a helytartótanácsig eljutott, s a vége az lett, hogy az igazgatót felmentették állásából. Az ügyben Kresznerics Ferenc Zárka Károly pártját fogta, és védelmébe vette nevelési elveit. Az ifjúságot nem megfélemlítéssel, hanem inkább szeretettel kell nevelni, írja az igazgató védelmében írt levelében, a Ratio Educationis amúgy is tiltja a szolgai büntetésmód alkalmazását. A helytelen útról nem bosszúállással lehet az ifjúságot visszatéríteni, hanem a tett helytelenségének beláttatásával.[56] Védte Zárka Károly nevelési elveit valószínűleg azért, mert maga is hasonló elveket vallott. S bár az igazgatónak mennie kellett, barátságuk megmaradt. A Barátságrul írt, s 1807-ben megjelent könyvét megküldi ajándékba Kresznerics Ferencnek.

Pihenésképpen 1796 őszén rövid, egyhónapos utazást tesz Szentgyörgyi Horváth Józseffel, aki tanítványa volt, és mások társaságában. Szeptember 6-án indultak Szombathelyről, Szelestén megnézték a kertet, estére érlek Szentgyörgyre, ahol a többi útitárs is csatlakozott hozzájuk. Sárváron a várat, Sümegen a rezidenciát nézték meg. Végigjarják a Balaton északi részét (Tapolca, Hegyesd, Köveskál, Dörgicse, Füred), majd Baranyán keresztül Arad felé utaztak. Torontál vármegyében Nagy Kikindára mentek, majd Marienfeldre, *addig Nagy Terenye: mert a svábok a régi Magyar helyeknek mind új német neveket adnak, itt a Hunyadiak idejében mind Magyarok voltak.* S végül Magyarország északi részén (Szarvas, Eger, Hatvan) térnek vissza. A naplójegyzetek október 22-én Felcsuton megszakadnak. A naplóban többször panaszkodik megromlott egészségére, voltak napok, amikor nem is tudott a társasággal tartani, hanem feküdnie kellett.[57] Néhány nyugodtabb év következik. Olvasmányairól az *Analecta Philologica* további köteteiből értesülünk, s tovább folytatja a gyűjtést az *Emlékezet segítségé*-be. Az *Analecta* IV., V. és VI. kötete arról tanúskodik, hogy több ideje maradt az olvasásra, egy-egy kötetben 30-40 művet találunk kijegyzetelve. Ezek az olvasmányok a legkülönbözőbb témák iránti érdeklődését mutatják. Különösen élénken érdeklődik az antik történelem iránt (Schönvisner), a tantárgyaihoz olvas megjelent könyveket. (Az utak és utczák építése módjárul. Romlott vizek jobbítása. Architectura. Encyclopedie für Hauswerkes stb.). Magyarul, latinul, németül és franciául olvas és jegyzetel.

Az *Analecta* IV. kötetében *Olvastatott egy régi Magyar könyv illyen titulus alatt. A Szolgák és Szolgálók conventiós fizetésekrül ezt a könyvet midőn 27-dik Juniusban 1797 Acsádra kirándultunk a Szegediekhez az oda való Kasznár Immel János adta a kezembe.... 1688 esztendőtül fogva egész 1725deig terjed. A jegyzéseket hol Szegedi*

Pál, hol a felesége Telekesi Török Kata tette... 93 Levélen van egy babonás Imádság pedig férfi jegyzés

Disznók dögő ellen való Imádság

Atyának, fiunak, Sz.lileknek Istennek nevében. Uram, Jesus Christus mondom az te szent hatalmaddal. Boldog Asszony az Te Szentigéddel, elinduló vala az Szent Tamás Apostol egy tövis utánn fii gyökerei ásni, mert az ü disznói korcsok betegesek, elöl találá Urunk Jesus Christus, kérdi hová megy Szent tamás Apostal, oda megyek Uram egy tövis utánn fii gyökeret ásni, térgy meg, térgy meg Szent tamás Apostal, ves árpát az Te disznóidnak Atyának, fiúnak, Szent Lilek Istennek neviben ámen. (IV: 112-113., és 115. o.)

Az Abrégé de la Geographie universelle... (1802-ből) (Paris) csak azt jegyzi ki, *a mi a Magyar Országrul szóll. lássa kiki, mit tanulnak a' Francia Deákok édes hazánkrúl, és itéllye-meg mindjárt.* (V: 214. o.)

A VI. kötetben latin szerzőket, nyelvészeti könyveket, Telegdi Miklós, Pázmány Péter, Pesti Gábor műveit jegyzeteli ki, az újabb művek mellett.

1802-ben ismét egy szünidei utazást tesz Magyarországon. Útitársai Festetics Vince és néhány előkelő hölgy. Szeptember 7-én indultak *Szent Királyról* két kocsival, Rumban lovakat váltottak, *s* délre Türjére értek. Míg az ebéd elkészült, megtekintették a várost. A látottakat pontosan feljegyzi. Ebéd után - amelyért 6 fl. 24 krt fizettek - tovább mentek Sümegre, majd a Bakonyon át estére Tomajba értek, ahol a Nedeczky uraság kastélyába szálltak meg.

Tomaiba jól ki-nyugodtuk magunkat, öt napot töltöttünk, volt kinnya a szöllönek. ... Az oda valók beszéllik, hogy a Csobánczi várnak az Ura Gyulafi egy sudár ágyúval be-lövött volna a Hegyedi várba estve, a' vacsoráló Várnagynak kezét el-lőtte volna. Leír két római követ, az egyik a plébános kertjében található, a másik az uraság udvarában, aki *nem nagy kedvelője lehet a régiségeknek, mert a köve disztelen helyen áll, a disznóól mellett.* Utazásuk során Vázsonyt, Veszprémet, Enyinget érintik. Gödön meglátogatja Winkler plébánost, hogy megnézhesse pénzgyűjteményét. Pécsen a könyvtárat kétszer is meglátogatja, hogy elgyönyörködjön és jegyzeteket készítsen a régi oklevelekből, kéziratokból. A könyvtárban, volt tanára, Vizer Ádám a kalauza. Mohács, Eszék, Kaposvár után „szülőföldjén" Taródfán időzve egy rövid ideig, október 9-én tér vissza Szombathelyre.[58]

Egyre jobban foglalkoztatják a nyelvészeti kérdések, 1804-től kezdi el vezetni a *Hébe-kori philológiai gondolatok-at,* amelybe nyelvtani és nyelvészeti megjegyzéseket gyűjt a szótára számára.[59]

Az *Analecta* III. kötetében jegyzeteli ki a Der geheime Schlüssel Salamonis oder die Kunst die menschlichen Gemüther zu erkennen... Bécsben 1794-ben megjelent könyvet, amely annyira megnyeri tetszését, hogy magyarra fordítja. Mivel a könyv eredeti címével elégedetlen volt, fordításának *Az Ember ismerő*[60] címet adta, és előszóval látta el, amelyben kifejti, hogy mennyire hasznos, hogy tapasztalatokra alapozva magunkat és másokat is kiismerjünk. De *aki másokat ki ismerni akar magán kezdgye... Ha az embernek vannak ki-ismértető Jelei, azok bizonyára szembe-tünők, nincsennek elrejtve... nem vesszük észre első pillantásra az ostobát? a Büszkét? a Búst? a Tunyát? a Félénket? a Szerelmest? a Dühöst?... Azért bár mint rejtegesse, takargassa magát a lélek, haszontalan minden lepellye, borítékja, ál-orcája. Az okos figyelmezőt meg nem csalhattya, ki ismerszik, ki tündöklik...* Azonban az ítéletekkel vigyázni kell, *Soha az Ember a testnek külső állásábul egyedül ne ítéljen a belső állapotra... Soha egy cselekedetbül nem kell képet szakasztani... A színes* (felszínes) *Jóságokat a való-*

diaktul jól meg kell választani... Végre jól meg kell mindent különbözni, hogy a természetbül ered e vagy a szoktatásbul.

Az emberismeretre a tanári pályán magának is nagy szüksége volt. A könyv azonban - bár kiadásra szánta - nem ment át a cenzúrán, nem jelenhetett meg.

A régi pénzekből álló gyűjteménye egyre szaporodik, ezzel kapcsolatos tanulmányokat is folytat. Az 1802-es utazáson Tomajban töltött öt nap alatt elolvasta Schönvisner István régi pénzekről írt könyvét, amint naplójában feljegyzi. Összeállítja saját gyűjteményének katalógusát.[61]

A líceumban ismét nem mennek simán a dolgok. A győri főigazgatóval nézeteltérése támad, aki azt állítja, hogy a szombathelyi tanárok thesiseiben hibák vannak. Kresznerics élesen védi a maga igazát, a bírálatot igazságtalannak találja.[62]

Bizonyára ez a nézeteltérés is oka annak, hogy megszakítva tanári működését -gyenge egészségi állapotára hivatkozva, de fenntartva a visszatérés lehetőségét - elfogadja Somogyi János tanácsos ajánlatát, aki Bécsbe hívja a fia mellé nevelőnek. Bécsben két évet tölt, amelyet nem csak tanításra, hanem tanulásra is felhasznál. Ismeretségeket köt, és kiterjedt levelezést folytat a magyarországi szellemi megújulás vezetőivel.[63]

A könyvgyűjtőnek is hasznosak a bécsi évek, könyvcinek legnagyobb részét az itteni antikváriumokban vásárolja..

A francia hadak közeledése miatt magyarországi utazásra indul 1805-ben tanítványával, Somogyi Józseffel. Jó három hónapig voltak távol. Naplójegyzetei arról tanúskodnak, hogy a könyvtárakat mindenütt meglátogatta, felkereste *Révait szállásán, kit ebédelve a sovány asztalánál* talált, meglátogatta Virág Benedeket, az egyetemi könyvtárt, megtisztelte Schönvisner Istvánt és más tudós professzorokat. Természetesen a Nemzeti Könyvtár sem maradt ki a látottakból.

Még Bécsben kapja kézhez *Császárok* című munkájának első megjelent példányát.

Valószínűleg az antik Sabaria, az építkezések alkalmával előkerült római kövek hatására vette újra elő Justinianus görög nyelven írt munkáját, s mert diákkori fordításával nem volt megelégedve, újra lefordította a hasznos könyvet, amely *mulatva beszél, nevetve szúr.* A fordításban inkább a pontosságra törekedett, mert *A hol minden szó fontos ott kevés gond lehetett a szó-piperére.* Ezért inkább bő jegyzetekkel látta el a könyvet, amely nem fordítás, hanem tulajdon munkája. Ugyanis az *eredeti írás homályos és a kik a Római Történeteket jól nem tudják, nem érthetik.*[64]

Szombathelyről többször is szó van a megjegyzésekben, akár a történetével, akár az előkerült kövekkel kapcsolatban. Claudius *Pannóniában a Bojusok pusztáján a Statio vagy MANSIO Savariát Római újlakká tette, melynek hajdan COL CLAUDIA SAVARIA vagy SAVARI A most Szombathely a neve.* (42. o.)

Septemius Severus ... az egész Pannóniát fő-hatalommal igazgatta. A katonák elsőben Carnuntumban Pannoniának Városában Császárnak fel kiáltották. Azután nem sokára Szombathelyen ugyan azon Felső Pannoniának Fő Városában a császári méltóságba pompásan be is iktatták. Ekkor minden katona, ha Spartiánusnak hiszünk 37.500 fi nyert ajándékba, a mi egy Fejedelem alatt se történt. (500 Sestertia) Még most is itt Szombathelyen ennek a Sept. Severusnak leg-több ezüst pénzeit lehet találni.

(82. o.)

Constantinus Császárnak emlékezetét mutogattya nálunk itt Szombathelyen egy Kő, mellyel mivel itthen nem régen találtak, érdemesnek ítéltem ide tenni. Ez a' kő így szóll:

BEATITVDINE D'N' CONSTANTISVICTORIS
AC TRIVMFATORIS SEMPER AVG
PROVISA COPIA QVAE HORREIS DEERAT
POSTESQVAM CONDENDIS HORREA DEESSE COEPERVNT
HAEC. VVLC RVFINVS V C PRAEB PRAET PER SE COEPTA
IN SECVRITATEM PERPETEM REI ANNONARIAE DEDICAVIT

A Kő ép, egész, a bötük szépen olvashatók. Gyöngyös utczában ásták-ki 1798-1 bán Június hónapban. Az ide való Érd. Patikáriusunk Ráich Pál velte-meg, és a háza elejibe a falba tetette, a' hol ki-ki olvashattya. A Szavaknak kezdő bötüit ő festette vörösre. A ki a régiségeket tudja böcsülni, erre a köre különös örömmel fog tekénteni. Az esztendő szám nincs rajta, de ezen Szavakbul „Constantinus victoris - Vulca Rufinus Vir Consularis Praefectus Praeterio - ki lehet találni, hogy az Úr Sz. 349dik esztendejében tétetett ez a kő. (121-122. o.)

1806 őszén visszatér Szombathelyre és újból elfoglalja a líceumban a tanári állását. A tanítás mellett egy pedagógia reformtervet is kidolgoz, amelyben a humanisztikus nevelés helyett inkább a természettudományos nevelésre helyezte a hangsúlyt az első évben nagy szerepet kapott volna az oktatásban az egyetemes történelem és a logika (philosophia theoretica), a magyar történelem és az elméleti matematika. A második évben a fizika, a természetrajz, a gazdaságtan kapott volna kitüntetett helyet.[65]

Az összegyűjtött szólásokat és közmondásokat 1808-ban szedi betűrendbe.[66] A hatkötetes gyűjtemény kb. 4000-4500 közmondást tartalmaz.[67] A kéziratban maradt anyagot Margalits még nem használta fel,[68] O. Nagy Gábor azonban már igen.[69]

A munkát, a tanítást a háborús készülődések szakítják meg, Ausztria és Franciaország újból háborúban állnak egymással, és Napóleon hadai veszedelmesen közelednek Magyarország felé. A háborús hangulat azonban új ismeretséget is hoz. Körmenden állomásozik Csehy József[70] huszárkapitány. Kazinczy Ferenchez írt levelei többször tudósítanak Kresznericsről. 1806. december 15-én írja Kazinczynak: *„Szombathelyen felkerestem Kresznerics Mathesis Professort. Hasznos és nehéz munkákra termett hazafit tanultam bötsülni benne. Egy órát töltöttem nála, melly alatt jobbára a Római Magyar régiségekkel foglalatoskodtunk. Római pénz gyűjteményit nézegettük. Sárvári Prédikátor Magyari István: az országok romlásának okairól irtt könyvéből olvastunk némelly czikkelyeket. Nyomtt. Sárvárott 1602. Most olvasom Julianus Apostata után fordított munkáját, a Császárokat..."*

A levélben említett Magyari István könyvéről Kresznerics megjegyzi az *Analecta Philologica* VII. kötetében, hogy a *szombathelyi kispapok könyvtárából* kölcsönözte. (29. o.) A könyv azóta sajnos elveszett.

A következő levélben - 1807. január 19. - Kazinczy érdeklődésére, Csehy válaszol: *„... Kresznerics felől még azt írhatom, hogy világi pap, közel jár a negyvenhez, magos, barna ember. A régiségekben igen jártos, a mit munkája is megbizonyit, társalgása pedig még inkább. Szép gyűjteménye van az Imperatorok pénzeibül. Munkájárul pedig, egy néhány passage-oktul megválva, a hol a Theologusnak ád szabadságot szólni, most se mondatok dicséretnél egyebet. Különösen szeretem pedig benne mathematicus géniet..."*

Körmend, 1807. május 7-én: *„Kresznericset azóta megint láttam, s szeretetem iránta, s az ő bölcsössége elöttem nevelkedett. Szüntelen a hazai Literaturával foglalatoskodik. ..."* A kialakuló barátságot megszakítja, hogy a századot elvezénylik Körmendről. Brün, Aug. 19. 1807. *„... Szombathelyen Kresznericstől elbucsuztam, s ujra meg győződtem buzgó és munkás hazafiúsága felől..."*

A hadi események miatt Csehy Józsefet egyik helyről a másikra vezénylik. 1811-ben Cronsdorfban kezébe kerül Kresznericsnek egy hozzá írt levele, amely nyelvészeti kérdésekkel foglalkozik, s amelyet 1807-ben írt a kapitánynak. Június 12-én már Braunsdorfból írja Kazinczynak: „... *Kresznericsnek levelit, a mint kívántad által küldöm, hogy gyűjteményedben foglaljon helyet. ... Kresznerics a többi közt derék antiquarius és numismaticus is. Szép collectioja van régi pézekből...*"[71] így maradt meg Kresznerics Ferencnek a jelenlegi ismereteink szerint ez az egyetlen levele, Kazinczy levelei között. Hogy kapcsolatban álltak egymással, az bizonyos. Könyvtárába Kazinczy ajándékként küldi meg könyvét, bizonyára levelet is mellékelt hozzá. Kresznerics 1807-ben említi is, hogy levelet kapott tőle, de még nem válaszolt. Talán ez az a levél, amelyet Márki Sándor K. F. jelzéssel vesz fel tanulmányába.

Bécsi tartózkodása idején annyira tökéletesítette magát a francia nyelvben, hogy 1807-ben - bizonyára a gyakorlás szándékával - egy francia nyelvű kéziratot állít össze, amelynek címe *L'exercice de Piété écrit par moi 1807.*[72] A díszes kötésű könyvecske imádságokat, litániákát, a mise liturgiáját tartalmazza.

Ez az év nagy erkölcsi elismerést és kitüntetést hoz számára. Széchenyi Ferenc megküldi neki öt példányban a Nemzeti Könyvtár katalógusát, és felkéri, hogy fiait, Istvánt és Pált vizsgáztassa le a félév iskolai anyagából. Kresznerics hálásan köszöni meg a könyvtár „mutatóját", és szívesen tesz eleget a felkérésnek. A vizsga után levélben számol be az eredményről és örömről, *mellyel csak egy tanító érezhet teljes mértékben, kinek tanításban telt minden súlyos fáradozásai csak akkor édesülhetnek-meg, ha a' tanítványnak kellemetes és nyomós feleleteiből Hazánk jövendő boldogságát képezheti, reményeit láthatja... Bár valahára minden magyar atya általlátná, hogy nagyon kincset gyermekinek nem hagyhat, mint a jó nevelést.*[73]

1809-ben Ausztria és Franciaország között újra kitört a háború. Február 19-én Ferenc király nyilatkozata, hogy a béke tovább nem tartható, általános lelkesedést idézett elő. Kresznerics is megírja hazafias felbuzdulástól áthatott versét:

A' Haldokló Napóleon.

Korsica szült engem. Csásárnak Francia nép tett.
Hunnia járn éltem végire, semmi vagyok.
Míg lehetett, Hadam emberi vén patakokra folyatta,
vér táplállt, de Magyar vére, hogy ittam, elöllt
Oh Te dühös Nemzet, Te Tatár, Török, ördögi fajzat,
édes az emberi vér, véred üröm keserü
Oh Ti földi Nagyok! haj példa! tanúllyatok ebbül
A' bátor Magyarok vére nem inni való.

Csináltam beteg ágyamban egy jobb jövendőre
Februáriyban 1809.[74]

Hiába a hazafias felbuzdulás, a vesztett győri csata után Napoleon hadai megszállták Szombathelyt, s „Száz tiz napig meglaktak. A' mit leltek, felfaltak". Elvonulásukkor gúnyosan figurázza ki a francia „kakasokat", de azokat is, akik velük együttműködtek. Többen találva érezhették magukat, mert verse miatt több vád éri, ami ellen *A Béke-Galambhoz* című versével védekezik:

Gyöngyös folyta szép vidékén,
Strucz hol szájban patkót tart,
A' Köz Béke fel-derültén
Tréfa mindent felzavart.
Egy jó, nyájas, kellemetes
Józan, tudós, nemes szív
Munkás, szelíd, emberséges
Ég, 's Hazához a'ki hív (1)
Ellenség ki-költöztével
Utra-valót énekelt
Tréfát ízött énekével
Barátinak kedvek teltt.
Azonban - mit nem is véltt ő
Hír szárnyára kötötték
Mi több - Énekét igéző
Kótára is feltették.
Tudós és ember szerető
ártatlan tréfát itéltt
Ott, hol a vad gáncs kereső
durván mindent rosszra véltt. (2)[75]

A verse miatti támadások mellett személyes veszteség is éri. 1810-ben meg barátja és pártfogója, Nagy József prépost, aki mint Szily püspök titkára bizonyára többször emelt szót Kresznerics érdekében a püspöknél. Életrajzát még abban az évben megírja, és 1816-ban az Erdélyi Muzéum-ban megjelenteti.[76]

Ekkori olvasmányait az *Analecta Philologica* VII. és VIII. kötetének egy részéből ismerjük. A legtöbb könyvet a szeminárium könyvtárából kölcsönözte, de olvasott a domonkosok és a ferencesek könyvtárából is. Egy 15. és egy 16. századi Missale-t összehasonlítva megjegyzi: *meg vagyon a Szombathelyi Szürke Barátok könyvtárában is.* (VII: 94. o.)

Ezekben a kötelekben találjuk a legrégebbi magyar nyelvű könyveket, nagyon részletesen kigyűjtve a régi szavakat, kifejezéseket. Olyan pontos leírását adja a műnek, hogy ma is pontosan azonosítható, melyik könyvet is olvasta. Negyven oldalon keresztül jegyzeteli Monoszlai András Apologia-ját, amelyet a Szeminárium kör tárából kölcsönzött, és a végén megjegyzi, *ide írom még a'mit a könyv tábláin he közel írva találtam, hogy ki lehessen venni micsoda kezeken fordúla meg ez a' könyv.*

Az első Levél allyán „Ex Libris Georgii Körösy 1694. fólén" Pie oblat á Perilli Dno Georgio Keöreössy Residentia St. Trinit. Red. Cap. 1728,

(Innen végre a Kethelyi Példániához kerültt, melly Vasvármegyében Szent Gotthárd mellett fekszik. Hogyan? azt nem tudom, Szily püspök midőn visitált, itt tanúlta, el-kérte olvasni, de nála veszett, és a többi könyveivel együtt a' Kis papok Könyvtárába adta még éltében, önnön kezével reá írván:

első Levél közepére „Cat. Ecclae. Sabar. Anno 1791."

Az első Levélnek tulsó felén pedig ez van: „Eg: Joanni Olgaj a Rdo Martino Varasdi Canonico el Custode Ecclae Posonien anioris ergo datus 1594."

Ezekbül ki tetszik micsoda kezeken fordúla meg, az írás módját ezekbül mellyeket ide jegyzettem könnyű ki venni. (VII. 140-141. o.)

De most olvassa és jegyzeteli ki Schedel krónikáját (ősny. 44.) megint, amely egyszer a pozsonyi ferences kolostor könyvtárából diákéveiben a kezében volt (II:

258. o.) Szilágyi István, nárai plébános[77] szép könyvtárából kapja meg elolvasására Pázmány Péter Tiz bizonyságok (Graz, 1505) című könyvét. Zrínyi Miklós Adriai Tengernek Syrenaja egyik versszakát leírva, mellette megjegyzi *(Ime a' Faludi Lopása)* (VII: 202. o.) Faludi Ferenc VI.. Eclogajára utal, ahol valóban néhány sor szó szerint megegyezik Zrínyi versével..

A francia megszállás alatt szünetelő iskolai tanítás újra megindul, s ezzel együtt sokasodnak Kresznerics súrlódásai is Paintner főigazgatóval, aki már előtte is követelte, hogy a nyilvános vizsgatételekre (tentamen publicum) nyomtassák rá, hogy az a főigazgató engedélyével történt. Kresznerics ezt nem volt hajlandó megtenni, bár Paintner 1808-ban már írta Czuppon György igazgatónak, hogy enélkül ne engedje kinyomtatni a thesiseket.[78] Levélben panaszkodik az igazságtalanságról, mert az *Acta Scholastica* gyűjteményben egy válaszlevél részletét másolja be ezzel kapcsolatban, de nem írja oda, hogy a levelet kitől kapta,

Fragmentum Epistola Buda mihi missa
de die 25-a Febr. 808.

Fő Tisztelendő Szerdahelyi Úr különösen köszöntet és azt izeni, hogy Páintner üldözésitül ne tarcs. Ha szó támad az autorilate ét consensu-rúl majd meg fogja ő mutatni, hogy ez csak tsupán hizelkedésbül származott és semmi Thesesekre nem illik... Már úgymond tapasztallya, hogy egy gőgös, sok beszédű és kevés tselekedetű ember. Kár volt, hogy Balog helyett Fő Directorrá tették...[79]

Szerdahelyi György azonban még abban az évben meghalt, így nem volt, aki megvédje Kresznericset, aki inkább nem volt hajlandó megtartani a nyilvános vizsgát, mintsem elveiből engedjen. A helytartótanács utasította Somogy püspököt, hogy teremtsen rendet. Kresznerics elhagyva a neki annyira kedves katedrát, 1812-től elfoglalja az alsósági plébániát. „Többen tanítványai közül úgy válának el tőle, mint szives baráti; mint természetes örökösi, gondos kifejtői, közhasznú terjesztői a' tőle tanúlt ismereteknek; s mint tudós mivelői s folytatva előmozditói az általa alaposan tanított tudományoknak. Hálás szívvel tartozom részemről nyilván kimondani, hogy érdemes tanítóim között talán ő volt az első, ki részént útmutatás és buzdítás, részént tekintete által velem a' tudományokat megkedvelteté..." írja a tanárról hálás tanítványa Szilasy János.[80]

Horváth József Elek szép horátiusi dalban búcsúztatja:

„Tisztelt Barátom! Kresznerics! hát Te-is
Megúnytad immár a zajos városi
Lakást? - Az ott dúló irigyek
Tábora már nem esenkedik rád!

Tapasztalod maid s áldod azt a kegyes
Csillagzatot, melly azt sugá a minap
Füleidbe, hogy boldog magánnyal
Váltsd fel előbbeni éltedet már.

Szíves Barátid néha egy két komor
Napod ködét víg társaságokkal el
Úzik, s Te szívessen karolva
Befogadod, bajodat feleitve.

Én is, kit e szent láncz Te hozzád csatol
S mig élek, el sem válhatok! néha jó
Borodra számot tartok, és a
Sági bor újra hurozza lantom;

Elzengeni akkor melly szerencsés az én
Barátom! e szép sági Lucrétilis
Ölében! - Élly ottan sokáig!
S el ne feleisd szerető Barátod
Eleket" [81]

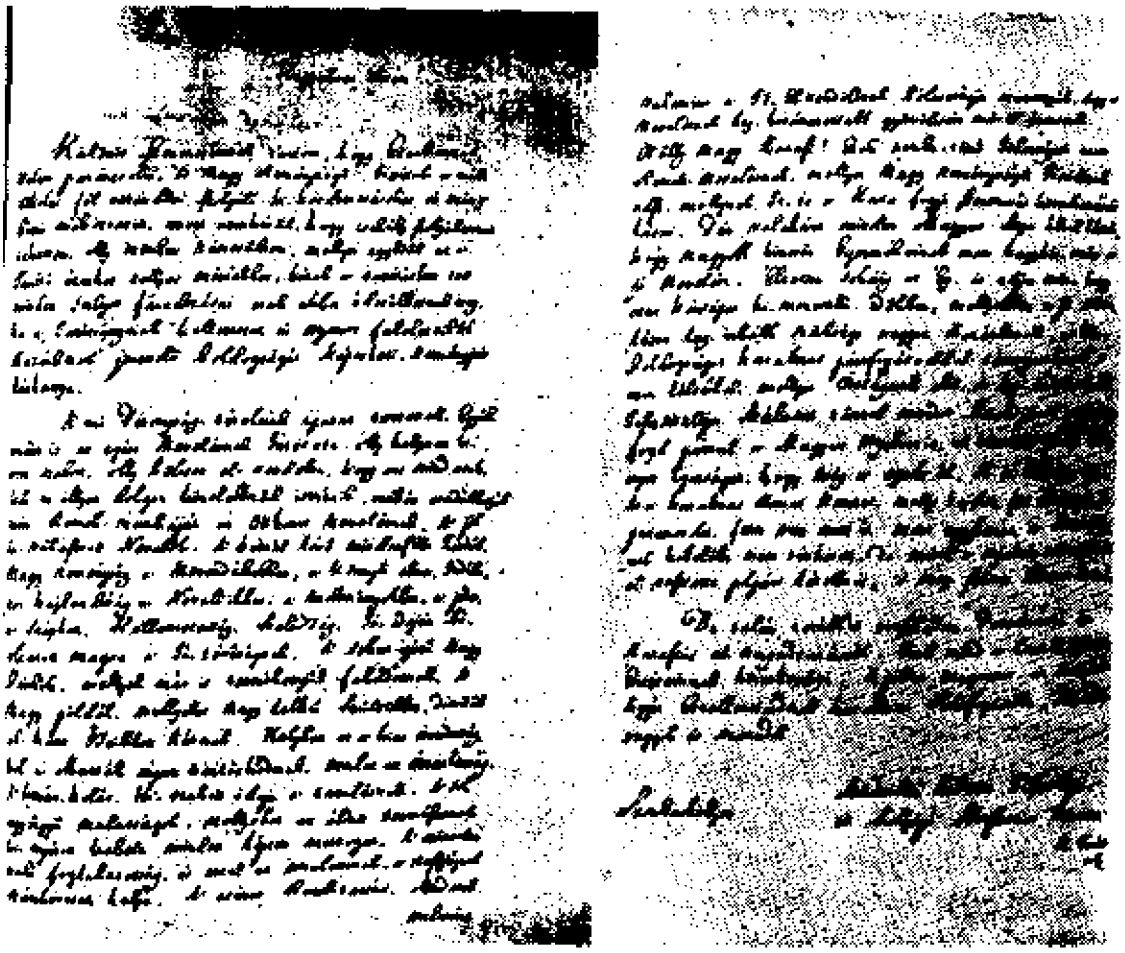

Széchenyi Ferenchez írt levele

SÁGON (1812-1832)

„Ságh, magyar m.v. Vas vgyében a Ságh hegye alatt, 654 kath, 714 evang., 8 zsidó lak. Van kath, par. szentegyháza, ágostai fiók imádsága és oskolája, termékeny határa. A híres magánálló Ságh hegye oldalán jó bort termeszt. Itt volt plébánus ideig azon fáradhatatlan s nagy érdemű magyar literátor Kreszneries Ferencz, akinek szótára a magyar académia által 200 arannyal jutalmaztatott meg. F. u. gr. Erdődy Ka-

jetán. Ut. posta Kis-Czel." - írja Fényes Elek Magyarország geographiai szótárában arról a faluról, amelyben plébánosként életének harmadát, húsz évet töltött Kresznerics Ferenc.

Az első időben idejét a lelkipásztori teendők foglalták le, egészségét, kedvét kellett hogy helyreállítsa, s bizonyára az sem volt közömbös számára, hogy a megye kulturális centrumából kikerült egy néhány száz lelket számláló kis helyre. Bár Vecsey Lajos azt írja, hogy „folytatja nagykiterjedésű levelezését, s otthona valósággal egyik fókuszává vált az akkori tudományos és irodalmi életnek",[82] az igazság az, hogy elszakadt a tudományos és irodalmi élettől, 1807 után már nem találunk hozzáírt levelet. Olvasmányai - a legújabb nyelvészeti könyveket, folyóiratokat megtaláljuk könyvtárának katalógusában - kapcsolják őt az irodalmi és tudományos élethez, s hogy magányában is számon tartották egyedüli jele, hogy az irodalmi élet szervezői, Kazinczy Ferenc, Verseghy, Virág Benedek megküldik ajándékba megjelent könyveiket. Maga is ebben az időben jelentet meg néhány kisebb írást a folyóiratokban.

A falusi környezet, gyermekkorából ismerve, nem volt szokatlan, ismeretlen számára. „A gazdaság nemei között leginkább a mulatság miatt, majdnem egyedül a kertész s méhészséget kedvelé" - írja Szilasy.[82] A legelső könyv, amit Ságon olvasni kezdett, Lippay Posonyi kertje (1664) volt. Ki is jegyezte gondosan, talán önmaga számára is útmutatónak, *ha kedvetlen és kényszerítve munkálódik gyakrabban Puszta Péter, Csallyán Barlabás, Bojtorján Illyés, és Perje Demeter foglalják el a kertet... A kert igazgatójának tudós és értelmesnek kell lennie, egyébként abba a kelepcébe esik kitűl az régtű gazda emberek intettek, hogy rosszul van annak az Úrnak dolga a' kit a gazda tanít...* (VIII: 269. o.) Az olvasmánya mellé összeállít egy *Tabella-t Melly szerint mindenféle Virágoknak magvát vetni kell,* és egy *Observatio-t, mikor jó vetni 's plántálni,* az égitestek állása szerint, hogy a virágoknak szép színük legyen.[83] Az *Analecta* IX. kötetében pedig a méhtenyésztéssel foglalkozó könyvet jegyzetel ki.

Olvasásra mintha kevesebb ideje maradna. Az *Analecta* kilenc kötete közül - a Ságon töltött húsz év alatt - a VIII. kötetnek egy része, és a IX. kötet készül. Az előbbinek Ságon vezetett része sem kijegyzetelt olvasmányokat tartalmaz, hanem Rájnis József Kalauz-ának egy bővített változatát, az eddig még nyomtatásban meg nem jelent, Batsányit támadó, Apuléjus tükörét másolja be, azzal a megjegyzéssel, hogy a kéziratokat Rájnis Aloysius jánosházi káplántól kapta. A Kalauz közé be van másolva a Poétái Mesterségek közönséges Regulái, amely csak kéziratban ismert, s ma az Egyházmegyei Könyvtár tulajdonában van. A IX. kötetben inkább folyóiratokat - Tudományos Gyűjtemény, Erdélyi Múzeum, Magyar Hírmondó - jegyzetel ki, s a szótára számára Calepinus tizenegy nyelvű szótárát, Pázmányt, Káldi György Biblia-fordítását olvassa. Gyűlnek a Ságon és vidékén hallott bejegyzések a *Hébe-kori Philologiai Gondolatok*-ba és az *Emlékezet segítségé*-be.

Rögölös körtvély hallottam Kis-Czellben jul. 29-én 1813. midőn ott egy Gérczei Asszonytul körtvélyt vettem. Ürmös ize van. (Emlékezet segítsége: 259. o.)

Kender látó Mustrának haza hozott kender. Hallottam Sághon 8-ber 26-án 1813. (Emlékezet segítsége: 259. o.)

Zegernye. Hallottam Sághon. 1829. máj. 14. (Hébe-kori: 1: o.)

Nagy fej-töredelem. Hallottam Bobai Takácsomtól. 1829. Jul. 26. (Hébe-kori: 1.o.)

Kópicz: szalmából font öblös kosár, mellyben babot és más egyéb főzeléket szoktak tartani a parasztok. Mart. 27-én 1817. (Hébe-kori: 68.0.)

Vetrenczés leves. Zsömlye vagy kenyér leves húsos kolbász beleaprítva. Hallottam Febr. 3-án 1824. Miskén. S ettem is. (Hébe-kori: 115. o.)

1822-ben egyházi elismerést kap, kemenesaljai esperessé nevezik ki. Ugyanebben az évben meghal Somogy Lipót püspök. I. Ferenc Bőle Andrást nevezi ki püspöknek, 1824-ben. Beiktatásán Kresznerics is köszönti:

Ügyessége Szilit, Herzánt Papi fénye fődözte
A' Szentség Somogyit védte, vezette karán
Bőlénk! Tégedet a Tudomány vett ölbe, fogadd-el
Tisztes ajándékát. Püspöki székbe viszen.

(Hébe-kori: 30. o.)

Egyre inkább lefoglalják szótárának előkészületei. Azért közben néhány h< rövidebb írást megjelentet a tudományos folyóiratokban - a sümegi vár domb került keresztet ismerteti, Nádasdy Tamás levelében előforduló babatum (lópatkó értelmezi[84] - vagy az olvasott írásokra reagál..[85] Ezek többnyire csak nevének kezdőbetűi alatt jelennek meg, de az *Analecta* IX. kötetében feljegyzi, hogy melyik kötetben jelent meg munkája.

A felvilágosodás, a nyelvújítás korában nem volt jelentős irodalmár, aki ne fordított volna antik szerzőktől, különösen Vergiliustól és Horatiustól. Hiszen kezdetben a vita éppen arról folyt, hogy a magyar nyelv igenis alkalmas az antik versformák átültetésére, az időmértékes verselésre. Kresznerics összegyűjti *„Horatius Magyarázói"*- t,[86] és megtoldotta saját fordításaival, mintegy huszonöt éneket ő fordított.

XXII. Ének
Az, kit a jó szív, kit az ártatlanság
Fel-ruház, a Mór aja (ija) s tőre nélkül
El-lehet, tegzét nem emészti mérges
Nyillal, Ariszti
Kresznerics 1799.

Az esperesi kinevezés könnyíti lelkipásztori munkáját, romló egészsége is megkívánja, hogy „hivatala terhesebb részeit papi segédeire" bízza. 1827-ben szentszéki bírói címet kap, „mindazonáltal Szombathelytől távolléte miatt ülésekre nem járhatván eme kinevezés reá nézve inkább érdemlett megtiszteltetés, mint használatos hatáskör vala".[87] Az, hogy a lelkipásztori teendők egy részét levették a válláról, sági magánya azt eredményezte, hogy több időt tudott fordítani életének fő művére a *„Magyar Szótár"*-ra. 1829-re be is fejezte az előkészületeket, most már csak segítséget kellett keresnie a kiadáshoz, s mint a címlap mutatja, ezt meg is találta Stettner György táblabíró és más, a magyar nyelv ügyéért áldozni kész köznemes személyében. Még a megjelenés előtt újabb megtiszteltetés éri. 1831. február 15-én a Tudós Társaság az alsópapság köréből egyedül őt, tiszteletbeli taggá választotta.

1831 decemberében veszi kézbe szótárának első kötetét. Örömmel írja Bitnitz Lajosnak, aki a líceumban utóda, majd annak igazgatója lett „a nagy aggságom is már megszünt, kész most a kéziratom, sőt már nyomatják is, Sághy Ur írta a napokban és azt is, hogy a 2-dik rész (L-Z) nyomtátásával is készen lesznek Februárius végével."[88] Ezt azonban már nem érhette meg, mert 1832. január 18-án meghalt.

Emlékére, tanítványa, Szilasy János, a sági temetőben szép síremléket állíttatott. 1817-ben készített végrendelete szerint halála után javait - éremgyűjteményét, könyvtárát, kinyomtatott művének példányait - elárverezték, és egy alapítványt[89] hoztak létre, amelyen egy-egy rokona tanulhatott. Elsőként apja két testvérének, Ferencnek és

Kresznerics síremléke a sági temetőben

Mihálynak fiai nevelkedhettek és végezhették tanulmányaikat a kőszegi árvaházban segítségével.

Az alapítvány főalapja az a 200 arany volt, amellyel munkáját a Tudós Társaság jutalmazta. Éremgyűjteményét és könyvtárát Teleki József vásárolta meg 1600 pengőforintért.

Éremgyűjteményéről fogalmat kaphatunk összeállított éremkatalógusaiból,[90] Csehy kapitány lelkendező soraiból. Milyen lehetett a könyvtára, amelyért Teleki gróf ilyen jó árat fizetett?

Kresznerics Ferenc diákkora óta gyűjtötte a könyveket. Három könyvjegyzéket állított össze, ezeket átlapozva értékes könyvgyűjteményről kapunk képet.

Az első katalógust, a legteljesebbet, 1804-ben állította össze,[91] ezt később bővítette, mert a Bécsben vásárolt és sági tartózkodása idején kapott könyvek is megtalálhatók benne.

Nagyon pontosan feltünteti a könyv adatait, szerzőt, címet, kiadási helyet és évet, és a végén megjegyzi, hogy mikor, hol, mennyiért vette, így tudjuk meg, hogy nagyon sok könyvet vásárolt a bécsi antikváriumokban, Kövesdi prépost könyvtárának árverésén, Nagy József könyvtárának licitációján. Hozzávetőlegesen 1500 kötetes könyvtárában megtalálhatók a kor legjelentősebb matematikai, algebrai, építészeti és különösen nyelvészeti irodalma. Sok lexikon és szótár francia nyelven. Hogy nem csak hasznos, hanem értékes könyvtárat gyűjtött és kereste a könyvritkaságokat, mutatja, hogy könyvtárában 91 ősnyomtatvány található (az Egyházmegyei Könyvtárnak 96 van), 87

antikva, és számos értékes, régi könyv, így a katalógusban szerepel Káldi György 1626-ban kiadott Biblia-fordítása (1. kiadás), 7 fl-ért vette, Calepinus szótára 1627-ből, Münsterus Cosmographia-ja (Basel, 1550), Telegdi Miklós könyvei.

A 18. század írói és a kortárs írók művei közül Dugonics András, Faludi Ferenc minden munkája, Kazinczy Ferenc könyvei (a szerző ajándéka), Kultsár István, Kisfaludy Sándor (a szerző ajándéka), Rájnis, Révai Miklós, Sándor István, Virág Benedek (a szerző ajándéka), Verseghy Ferenc (a szerző ajándéka) könyvei szerepelnek a katalógusban.

Nagyon gazdag a francia irodalom, Moliére, Montesquieu, Racine, Rousseau, Voltaire, Pascal - csak a legismertebbeket említve -, francia szótárak, nyelvészeti művek sora is hosszú. Külön katalógust készített az antik szerzőkről,[92] akik között Catullus, Euripides, Horatius, Platon, Lucretius, Phaedrus, Aristoteles, Martialis szerepelnek.

Kéziratgyűjteményében sok szombathelyi szerzőnek a kézirata található.

Térképek közül Karacs Ferenc, a század híres térképmetszőjének néhány mű európai országok térképei, és egy húsz lapos iskolai atlasz 1753-ból a legértékesebb.

1814-ben 105 kötetet elad a Nemzeti Múzeumnak, erről is készít katalógust.[93] Szombathelyi kéziratokat és nyomtatványokat ad át a múzeumnak, köztük Faludi Ferencnek egy kéziratát, amelyről leírja, hogy vegyes anyagot tartalmaz, latin verseket is, majd megjegyzi, hogy Faludi kéziratos versei magyar nyelven megvannak a Szombathelyi Szeminárium Könyvtárában is. Másik érdekes adat Faludi műveivel kapcsolatban, a 29. tétel. Egy 1773-ban Pozsonyban megjelent könyvecskét ír le (Üdvösséges gondolatok...) *Ezen kis munkát, hogy Faludinak tulajdonítom, okaim ezek: 1 Rohonczi beneficiumában, hol Faludink utoljára élt leg több nyomtatvány találtatott belőle. 2 Kervelics Mihály a kitül én is ezt a nyomtatványt nyertem és a ki Faludi után következett a beneficiumban Faludinak bizonyítá. 3 meg egyez az írás módja.*

Könyvtára, akárcsak kéziratos hagyatéka, bővebb elemzést igényelne.

BEFEJEZÉS

Bemutatva Kresznerics Ferenc életét, vázlatosan áttekintve kézirátos anyagát, talán sikerült egy olyan ember képét felvillantani, aki nem hangos szóval, vitával, hanem szorgalmas, csendes munkával sokat tett a magyar nyelv ügyéért; aki hagyta, hogy a kor szellemi áramlatai hassanak rá, felhasználva belőlük azt, ami egyéniségének gondolkodásmódjának megfelelt, aki mindenekelőtt tudós volt és nevelő.

Képe nem maradt ránk, külsejének leírását Csehy kapitány leveléből és Szilasy János leírásából ismerjük, aki így rajzolta őt elénk: „testállása magas; alakja csontos; nem sáppadt ugyan, de szűkmellyüsége miatt szikár mindenkor. Ép egészségben hoszszas arcza buzaszem-szint mutata... Nagy szemöldöki alatt kisded, eleven, kékes szemek csillognak..."[94]

Társaságkedvelő volt, szerette a jóízű beszélgetést, erre utal Csehy József maga is többször említi naplójegyzeteiben, hogy késő éjszakáig beszélgettek az asztal mellett.

Jellemét ismét Szilasy leírásából ismerjük meg: „tettei ollyannak mutatják, ki szereté mindenkinek magáét megadni ... Csak illyetén eltökélés adhata élte módjának erős alakot, melly sem hizelkedve a' körül állásokhoz nem simula; sem kétségbe esve a' viszályoktól nem rettege, azokkal tartván, kiket sem a félelem, sem a remény nem tehet álhatatlan változókká".[95]

Ivánci emléktáblája

JEGYZETEK

1. Boretzky Beatrix: A magyar jakobinusok. Bp., 1977. 10. o.
2. Pintér Jenő magyar irodalomtörténete. VI. Bp., A magyar irodalom a XVII. században. 1931. 13. o.
3. Ld. l. jegyz.
4. Uo.
5. Szelestei N. László: Irodalom és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690-1790. Bp., 1989. 106. o.
6. Rájnis József: Magyar Helikonra vezérlő Kalauz... Pozsony, 1787. 14. o.
7. Bíró Ferenc: A felvilágosodás kori magyar irodalom értelmezéséhez. = Irodalomtört. Közl. 1979. 316-328. o. i. h. 326. o.
8. Révai Miklós Szily Jánoshoz írt levele, 1790. jún. 22. Egyházmegyei Könyvtár, Szombathely, Kézirattár.
9. Szilasy János: Kresznerics Ferencz élete. = Tudományos Gyűjtemény, 1832. 8. füz. (3) 50. o. Uez a Magyar Szótár 2. kötetében I-XLX. o. és külön is Pesten, 1832.
10. Ld. 9. jegyz. és Horváth Ferenc: Kresznerics Ferenc. Szhely, 1943. írásomban az ő életrajzi adataikat használtam fel.
11. Ld. 2. jegyz. 13. o.
12. Gáldi László: Kresznerics Ferenc: Magyar szótár, ín: A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Bp., 1977. 379-409. o. i. h. 379. o.
13. Szily János Canonica Visitatioja. 1779. Kethely, máj. 14-15. Püspöki Levéltár, (továbbiakban PL) Szombathely.
14. Ld. 9. jegyz. 4. o.
15. Vas Megyei Levéltár (továbbiakban VaML) Polgári perek. Fasc. 16. N. 25. 1719.
16. Uo. 1720.
17. VaML, Országos összeírás 1728. 1115-1116. o.
18. Tóth István György: Paraszti írástudás a körmendi uradalomban a 17-19. században. In: Adalékok a 16-20. századi magyar művelődés történetéhez. Bp., 1987. 143-165. o. i. h. 150-151. o.
19. VaML, Országos összeírás 1744. 1291-1292. o.

20. Boldizsár pereskedő ember volt. A levéltári anyagban sok adat található róla.
A család többi tagjáról kevesebb. Ádám és Marinka neve 1769. szeptember 16-án kelt peres iratban szerepel. (VaML, Körmend mezőváros iratai. 1. köt. 395-396. o.). amikor egy birtokeladást érvénytelenítenek, mert az Marinka tudta nélkül történt. Kresznerics Ádám és felesége Lóránt Krisztina, Lóránt Péter leánya pereskedik a Lóránt családdal birtokügyben. VaML, Vasvár-Szombathelyi Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára. Jegyzőkönyvek. 1778. 190. sz.
21. VaML, Osztályok. Fasc. 6. N. 43.
22. A magyar nevelés története. I. Főszerk. Horváth Márton. Bp. 1988. i. h. 111-112. o.
23. Uo.
24. Ld. 13. jegyz.
25. Ld. 2. jegyz. 112. o.
26. Szentgotthárd. Szerk. Kuntár Lajos. Szabó László. Szhely, 1981. 610. o.
27. Ld. 13. jegyz.
28. Zágrábi Püspökség iratai. Litera H. N. I. PL. Szombathely.
29. VaML, Tanúvallomások. Fasc. 9. N. 9. 1745.
30. Batthyány József Canonica Visitatioja 1758. PL, Szombathely.
31. Somogy Lipót Canonica Visitatioja 1814. PL, Szombathely.
32. Naplójegyzetei az Egyetemi Könyvtárban találhatók, G 160.
33. Ld. 9. jegyz. 39. o.
34. Scholastica, MTA Könyvtára, Vegyes 4r 43. sz.
35. Analecta Philologica 1783-1831.1-IX. köt. MTA Könyvtára, M. Nyelvtud. 4r 11. sz.
36. Ordo Philosophorum Academiae Posoniensis... A 1785.
37. Ld. 22. jegyz. 192. o.
38. Analiticae Commentationes Scripturae Sacrae... MTA Könyvtára, Egyh. és Bölcs. 8r 4. sz.
39. Lexidion Graecum pro privato suo ... MTA Könyvtára, M. Nyelvtudomány 4r 40. sz.
40. Az olaszul tanuló. Irá 1789/90-ben a Posonyi várban ... MTA Könyvtára. M. Nyelvtud. 8r 8. sz.
41. A Császárok, írta görög nyelven a Második Julianus Császár. Megmagyarázta Kresznerics Fért Posony-Pest, 1806.
42. Magyar-Nyelv-könyv írta gyakorlásképpen Kresznerics Ferenc még mint kispap. A Pozsonyi Várban 1790. MTA, Könyvtára, M. Nyelvtud. 4r 2. sz.
43. Ld. 9. jegyz. 9. o.
44. Uo. 5. o.
45. Márki Sándor: Kresznerics Ferenc leveleskönyve. Bp., 1944. A háromkötetes kézirat már megtalálható Kresznerics könyvkatalógusában, tehát nem Szilasy. hanem saját maga állította össze. A leveleskönyv azóta elveszett, így csak Márki művéből nyerhetünk képet levelezéséről. Érdekes, hogy 1807 nincs nyoma levelezésének, holott az Acta Scholastica-ba maga másol be leveleket. amelyeket küldtek, vagy a saját leveleiből. Az ajándékba kapott könyvek mellé is bizonyára mellékeltek a küldők levelet.
46. Ezt a vegyes kéziratos anyagot Szilasy János rendezte, ma az Egyetemi Könyvtárban található, F 48, G 160 és H 35 jelzet alatt.
47. Ld. 9. jegyz. 9. o.
48. Egyházmegyei Könyvtár, Szombathely, Kézirattár. A kézirat 1992-ben hasonmás kiadásban megjelent. Kovács Mihály fordításában a vers

Manapság a barátok
Olyanok csak, mint a dinnye
Ötvenet kell kipróbálnod.
Míg egy jó akad közte.

49. Emlékezet segítsége. Válogatott Közmondások mellyeket Egybe szedni kezdett 1791 esaendőtűl va... MTA Könyvtára, M. Nyelvtud. 4r 12. sz.
50. A lícenm történetét Vecsey Lajos dolgozta fel. A Szombathelyi Királyi Líceum alapítása és első évei 1793-1808. Szhely, 1934. Munkájának alapja Kresznerics Acta Scholastica... 1793-1812 című kéziratos és nyomtatott anyagot tartalmazó gyűjteménye a líceum működésére, diákjaira, tananyagára vonatkozóan. Egyetemi Könyvtár, F 48.
51. Elementa Architectura civilis... Exempla Mathematica... Elementa Geometriáé...
Mindhárom az MTA Könyvtárában, Mennyiségt. Mért. Épít. 4r 1. sz.
52. Ld. 50. jegyz.
53. Ld. 9. jegyz. 37. o.

54. A nyelvújítók h betű körüli vitájára utal. Némelyek nem tartják mássalhangzó betűnek, hanem *lehellésnek*, írja Rájnis József a Kalauz-ban.
55. Bőle Andrásnak, a későbbi szombathelyi püspöknek (1824-1843) az apja.
56. Ld. 50. jegyz.
57. Ld. 32. jegyz.
58. Ld. 32. jegyz.
59. Hébe-kori Philologiai Gondolatok 1804-1831. MTA Könyvtára, M. Nyelvtud. 4' 17. sz.
60. Az Ember Ismerő. Németbül ford. Szombathelyi Máté Miklós. MTA Könyvtára, M. írod. Régi és újabb írók m. 8' 26. sz.
61. Numi Veteres... MTA Könyvtára. Történi. Éremt 8' 1. sz.
Numi commatis Romani... MTA Könyviára, Történi. Éremt. 8' 2. sz.
62. Ld. 50. jegyz.
63. Ld. 45. jegyz.
64. Ld. 41. jegyz.
65. Ld. 9. jegyz. 31.o.
66. Magyar Közmondások, Bötürendbe szedte Kresznerics Ferenc királyi oktató. 1808. MTA Könyvtára, M. Nyelvtud. 8' 7. sz.
67. Ld. 10. jegyz. 36. o.
68. Margalits Ede: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Bp., 1896.
69. O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. 2. kiad. Bp., 1976.
70. Csehy József (1778-1812) huszárkapitány. Sokat tett a magyar irodalomért. Kazinczyhoz írt leveleiben sok körmendi és szombathelyi vonatkozás található ebből az időből. Leírja többek között a szombathelyi székesegyházat.
71. Csehy József levelei Kazinczy Ferenchez. MTA Könyvtára, M. írod. levelezés 4' 46. sz.
Kazinczy Ferenc levelezése 1890-1911 között 22 kötetben megjelent nyomtatásban is.
72. L' exercise de Piété écrit par moi 1807. MTA Könyvtára, Egyh. és Bölcs. 8' 6. sz.
73. Széchenyi Ferenchez írt leveleit megjelentette Szilasy János a Társalkodó 1836. 101., és 1837. 36. számában.
74. Kresznerics Ferenc dalgyűjteményei. 41. o. MTA Könyvtára, Irodalom *g* 206/184. sz.
75. Kresznerics Ferenc versei mellyek az 1809-iki francia eseményekre vonatkoznak Verseghy Ferenc által énekre téve. Egyetemi Könyvtár, H 35.
76. Nagy József, szombathelyi fő prépost élete. = Erdélyi Múzeum, 1816. 76-90. o.
77. Szilágyi István (1748-1821) nárai plébános, gazdag könyvtárának jegyzéke a PL-ban található. Könyvtára, amely ősnyomtatványokat is tartalmazott az Egyházmegyei Könyvtárban van.
78. Ld. 50. jegyz.
79. Szerdahelyi György (1740-1808), királyi tanácsos, egyetemi tanár. 1784-től a helytartótanács tanulmányi bizottságának ülnöke. A levél az Acta Scholastica-ban - ld. 34. jegyz. - található.
80. Ld. 9. jegyz. 36. o.
81. Ld. 75. jegyz.
82. Ld. 9. jegyz. 62-63. o.
83. Tabella, MTA Könyvtára, MS. 10.350/f.
84. Tudományos Gyűjtemény 1829. XI. füzet 117-120. o., és uo. VIII. füzet 120-123. o. A két cikket a bibliográfia nem ismeri. Kresznerics írja az Analecta IX. kötetében, hogy mindkettőt csak nevének kezdőbetűivel jelölte, de az utóbbinál tévesen K. J. szerepel.
85. Egy Sümeghenn találtt emlékeztető Keresztrül. = Egyházi Értekezések és Tudósítások, 1822. 3. 136-169. o.
86. Horatius magyarázói ... MTA Könyvtára, M. írod. Régi és újabb írók m. *f* 5. sz.
87. Ld. 9. jegyz. 44. o.
88. Egyházmegyei Könyvtár, Kézirattár. Az eredeti levelek (2 db) jelenleg az OSZK-ban letétben. Ezeket közli Horváth Ferenc, Id. 10. jegyz. 60. o.
89. PL, Szombathely.
90. Numi Patrii...
Numi Veteres... MTA Könyvtára, Történl. Éremt. 8' 3. sz.
91. Catalogus Librorum 1804. MTA Könyvtára. M. írod. Könyvészet ? 24.
92. Classici authores... MTA Könyvtára. Ms 10.350/d. és
Libri Antiquiores... MTA Könyvtára. Ms 10.350/a, utóbbi az ősnyomtatványokat, antikvákat, értékes régi könyveket sorolja fel.
93. Specificatio Librortm quos Pro Museo Nationali Hungarico A me emit Comes Franciscus Széchenyi 1814. MTA Könyvtára, M. Irod. Könyvészet 2' 31/c.
94. Ld. 9. jegyz. 48. o.
95. Uo.